

SZombat

Emancipáció – 150 év

Glässer Norbert, Konrád Miklós,
Schweitzer Gábor, Zima András

A képviselőház által elfogadott törvényjavaslat

az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.

1. §.

Az ország izraelita lakosai a keresztyén lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.

2. §.

Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.

~~~~~

Mary Gluck:
A polgárosodásnak el kellett buknia

Veszprémy László Bernát:
Trianon és a cionisták

**Minden,
ami
zsidó.**

szombat

Zsidó politikai és kulturális folyóirat

**Legyen
olvasónk
most!**

Készülő lapszámaink tartalmából

Magyar zsidó identitás-kutatás másfél évtized után – Közel kétezer válaszadó
– Kik vagyunk és mit gondolunk?

1917-2017 – a Szombat körkérdése a zsidókérdés-vita centenáriumán

Cserna Szabó András, Gazda Albert, Gyáni Gábor, Jeszenszky Géza, Kovács M. Mária, Kőszeg Ferenc,
Puzsér Róbert, Turán Tamás, Ungvári Tamás, Vágvolgyi B. András és mások válaszai

Számlaszámunk: 11709002-20066703

Előfizetési akció:

éves előfizetés: **5 950 Ft**, csekk a lapban.

info@szombat.org • 06 1 311 6665 • www.szombat.org

TARTALOM

4 | Glässer Norbert –
Zima András:
Emancipáció 150
I. Évfordulók, folyamatok,
változó társadalmi keretek

7 | Glässer Norbert –
Zima András:
Emancipáció 150
II. Egyenjogúság mint
a dualizmus új izraelita
diskurzus-hagyománya

10 | Glässer Norbert –
Zima András:
Emancipáció 150
III. Változó keretek,
efemer jelenségek?

14 | A polgárosodásnak
el kellett buknia
Mary Gluck-kel beszélget Várnai Pál

18 | Konrád Miklós:
A magyar zsidóság kikeresztelkedett
vezetője, avagy Kunewalder Jónás
személyes emancipációja

22 | Veszprémy László Bernát:
Trianon és cionizmus
– Nemzeti katasztrófa
és nemzeti újjászületés

26 | Szczepan Twardoch:
A király

29 | „Ott bujkál valamelyik
fa mögött”
– Edelényi János
filmrendezővel beszélget
Szántó T. Gábor

33 | Schweitzer Gábor:
A vallásváltoztatás
anatómiája
(Konrád Miklós: Zsidóságon
innen és túl)

14–17. A POLGÁROSODÁSNAK
EL KELLETT BUKNIA

2017. november
5777. hesván

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tízszer

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor, Hoffman Iván
Itamár József-Keszt, Kovács András
Seres László, Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János szerkesztő
Szenthe Antónia szerkesztőségi titkár
Magó Katinka pénzügyek

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Bassa László, Csáki Márton
Németh Ványi Klári, Rubin Eszter
Schranz Rebecka, Seres Attila
Szarka Zsuzsanna, Várnai Pál
Veszprémy László Bernát

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarország
Erzsébetvárosi Önkormányzat
Mazsók
Mazsihisz
Miniszterelnökség
Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Terjeszti a Lapker Rt.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2017. október 24-én

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1054 Budapest, Tüskőry utca 3.
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org

Címünk az interneten:
http://www.szombat.org

Egyéves előfizetői díj: 5950 Ft

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.
HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:
Kirschner Péter, a Mazsike elnöke

Nyomdai előállítás: Pannonia Nyomda Kft.

Glässer Norbert – Zima András

EMANCIPÁCIÓ 150

I. ÉVFORDULÓK, FOLYAMATOK, VÁLTOZÓ TÁRSADALMI KERETEK

2017 három olyan magyarországi esemény 150. évfordulója, amelyet a közgondolkodás és a zsidó közösségi emlékezet kevésbé, a zsidó történetírás, azon belül a jeruzsálemi iskola viszont annál hangsúlyosabban köti össze. 1867-ben történt meg a kiegyezés, Ferenc József koronázása és a zsidóság magyarországi egyenjogúsítása (emancipációja). A három esemény különböző történeti folyamatok eredménye, a szélesebb társadalom és a zsidóság körében is különböző gyökerű, hatalomhoz és történetiséghez való eltérő viszonyulási módok megjelenítése, ugyanakkor mégis összefonódnak a modern alkotmányos állam kiépülésének keretében.

A kiegyezés háromszereplős kompromisszumrendszer a Dinasztia, a szabadelvű magyar nemesség és az osztrák-német pol-

gárság egy részének kompromisszuma. Ez egy szerződés halmaz volt, a két birodalom-rész elitje közt közvetlen tárgyalások nem zajlottak. A létrejött államjogi kompromisszum nem hagyott hátra győztest vagy vesztest. A magyar izraelita szimbolikus politikát formáló rabbik és publicisták a kiegyezés alapjain álltak. A magyar társadalom más csoportjainál szintén megtalálhatóak voltak azok a véleményformáló veterán forradalmárok, akik az 1867-es kiegyezésben az alkotmányosság helyreállítását, a nemzet és az uralkodó közötti viszony rendezését látták. Deák Ferenc a modern alkotmányos berendezkedést egyeztetette össze a rendi hagyományokkal. A magyar nemesi elit nem államban és nem állami szuverenitásban gondolkodott, hanem országban és királyban, illetve azok történeti jogaiban dinasztikus ala-

pon. Ferenc József koronázása ennek a rendi-dinasztikus világnak a megjelenítése.

A modernitás előtti zsidó hagyomány szintén az Örökkévaló dicsőségét visszatükröző, Isten által legitimált uralkodó képen keresztül fogalmazta meg a keresztény hatalomhoz való viszonyulást a szétszóratásról és ön maga szerepéről kialakított értelmezésekben. Az Örökkévaló a zsidó nép történetének aktív alakítójaként, büntető-megbocsátó Istenként a szétszóratás végét a megtéréshez és a messiási kor eljövételéhez kötötte. A modernitást megelőző zsidó világképben a szétszóratásban élő közösségek jelenük állapotainak elszenvedői és egy vallási eszkatológia részei voltak. A pozsonyi főrabbi, *Chatam Szófér* ezt fogalmazta meg, amikor arról írt, hogy lehettek volna „olyan korok a múltban, amikor részlegesen megváltást nyerhettünk volna [vagyis békét nyerünk volna a világ nemzeteivel, akiknek az árnyékában élünk], vagy akár részesülhettünk volna olyan megváltásban, amilyenben [atyáink részesültek] a második Szentély napjaiban; [...] de értelmetlen lett volna, hiszen szent elődeink sohasem érték volna be kevesebbel, mint a teljes megváltással – még ha mi magunk megalkuvók lennénk is, és elfogadnánk a részlegeset. Izrael népének tehát érdemes hosszúra nyúló száműzetést elszenvednie, hogy végül a megváltás teljes legyen.” (Szófer Mózes: *Torat Mose*. Pozsony, 1879. 1:36.)

A modernitásban a társadalom különböző területei már nem a vallási elvek mentén szerveződtek. A gazdaság, a politikum más intézményi szférákhoz hasonlóan lassan elváltak a vallás által meghatározott hitételtől és a felekezetiiségtől. Az emancipáció mögött egy párhuzamos, de a modernitással összeforrott folyamat húzódott meg, ami a „részleges megváltás” és a béke ígéretét hordozta. Ez a folyamat a felvilágosodás és annak zsidó adaptálása, ami nélkül az emancipáció mind a keresztény társadalom, mind pedig a zsidó közösségek felől elképzelhetetlen lett volna. A felvilágosodás egyszerre hordozta magában a szétszóratásról alkotott kép megváltozását és a zsidóság első modern ideológiáját, amely révén a szélesebb társadalommal összefonódhatott és annak aktív részévé válhatott. A modern nyugati társadalom és állam szekuláris alapon történő meghatározásával, a racionalitás, a humanitás és

II. József portréja egy hanukkán (MILEV)

a tolerancia eszméjének kiterjesztésével egyrészt a zsidó közösségek előtt nyíló lehetőségek, másrészt a környezethez való viszonyulások változtak meg. Állami szinten az emancipációhoz vezető új eszmék első megjelenései a felvilágosult abszolutista uralkodók azon törekvésében érhető tetten, hogy „hasznos alattvalóikká” tegyék a zsidóságot jogállásuk uralkodói szabályozása és társadalmi helyzetük oktatás révén történő megváltoztatása által. A Habsburg Birodalom esetében II. József törekvései jelenítették meg először ezeket a változásokat.

Magyarországon a 19. század folyamán lényegében mindvégig ugyanazok a sarkalatos kérdések határozták meg a politikát. Ezek voltak a gazdasági szerkezetváltás kérdése, a polgári, nemzeti középosztály megalakításának és összetételének kérdése, a nemzettudat kérdése, a nemzetiségi kérdés, a Dinasztiához fűződő viszony és a zsidókérdés.

A 19. század magyar politikusainak dönteniük kellett arról, hogy mit kezdjenek egy frissen bevándorolt, dinamikus növekvő lélekszámú, elitjük révén komoly gazdasági befolyással rendelkező, roppant heterogén

etnikai-vallási csoporttal. A kérdés megosztotta a magyar politikai elitet. A törésvonalak nem az általában megszokottnak gondolt politikai irányzatok határai mentén húzódtak. Egy politikai közösség tagjainak gondolt véleményformálók képviseltek tökéletesen ellentétes álláspontot a zsidókérdésben. A reformkorban az egyaránt a reformtáborba sorolt Széchenyi István és Eötvös József nyíltan szemben álltak egymással a zsidók emancipációjának ügyében.

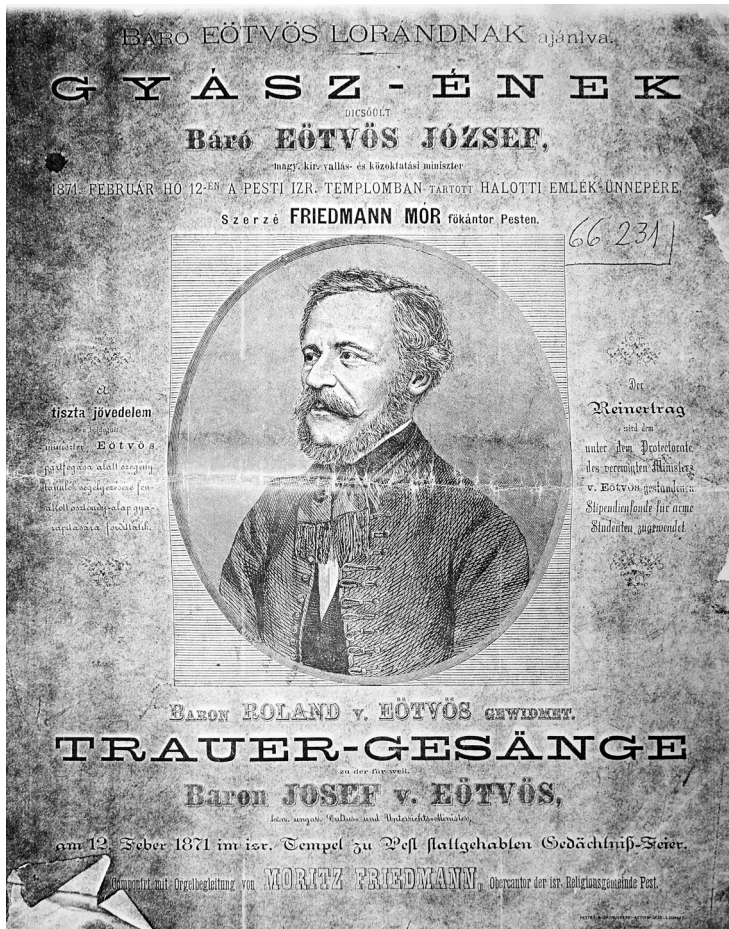
Eötvös álláspontja szerint – melyben veredtek a gazdasági és társadalmi racionalitás és a természetjogi érvek – a zsidókat azonnal egyenjogúsítani kell. Szerinte a jogilag emancipált zsidók a magyarság hasznára válnának. Véleményét a Budapesti Szemlében 1840-ben fejtette ki: „*Ha a zsidónak birtokjog adatik, a jószágok becse nevedni fog, s a keresztény drágábban akvirálhat! – ha a céhekbe felvételnek, talán jobban dolgoznának, s a keresztény mesterember nagyobb szorgalomra kényszeríttetnék! – s nem istentelenség-e ez? Minek legyünk keresztények, ha némi haszon nincs öszveköttve valásunkkal?*”

Eötvössel szemben Széchenyi ellenezte a zsidók egyenjogúsítást. Széchenyi a gazdasági szerkezetváltással mindenképpen létrejövő nagypolgári csoport megalkotását a

magyar arisztokráciától várta, és attól tartott, hogy az egyenjogúsítással a mobil tőkével és nyugati üzleti kapcsolatrendszerrel rendelkező zsidók komoly versenylőnnyel rendelkezének a kötött vagyonnal bíró arisztokráciával szemben. Ebbéli aggodalmainak már az 1830-ban kiadott Hitelben hangot adott: „*És ez földesuraink s földbirtokosink állapotjának vázrajza, s ebből látszik, hogy inkább mende-monda teszi hitelünk létét vagy nemlétét, mint fekvő jószág, ház, marha, gabona, bor sat. Azonban ne aggódjunk ezen, túrjuk, sőt örülünk rajta, mert ez is praerogativáink egyik szép következtése, melynek a zsidó annyira örül s nevet, midőn mi felemelkedett büszke érzéssel függetlenségünkéről álmodozunk, de magunkat egyszersmind általa megköttetni engedjük – hogy azt valóban inkább az ő praerogativájának mondhatnók!*”

A két álláspont az 1839/40-es országgyűlésen a zsidók egyenjogúsításáról szóló felirati javaslat vitájakor csapott össze a Felsőtáblán. A fentiekén túl az emancipációt támogatók demográfiai érveket is felhoztak. Azt állították, hogy a jogilag egyenjogúsított zsidók a magyarságba foglalnak beolvadni és így növelik a magyar elem súlyát Magyarországon. Az ellenzők szerint a zsidók egy különálló népcsoport, és nagy számuk miatt lehetetlen őket emancipálni és egy újabb nemzetiségre Magyarországon nincs szükség.

Végül több üzenetváltás, és kompromisszum után született meg az 1840. évi 29. törvénycikk. A törvény kimondta, hogy „*Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magaviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak, - kivéve egyedül az 1791-dik esztendei XXXVIII.*

Alkalmi zenemű báró Eötvös József izraelita gyászistentiszteletére (BZSH)

törvénycikkelyben említett bánya-városokat s azon helyeket, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.” A törvény ezen kívül rendelkezett a zsidók szabad vállalkozás-alapításáról, viszont a zsidókat kötelezte arra, hogy vezető- és tulajdonnevekkel éljenek, születendő gyerekeiket rabbijaik által anyakönyveztesse, valamint arra, hogy szerződéseiket „*a hazában és a kapcsolt részekben divatozó élőnyelven*” szerkesztessék.

Az emancipáció ügyében a magyar politikai elitnek 1848 tavaszán sem sikerült döntésre jutniuk (ez a nemzetiségi kérdésben és a Dinasztiahoz fűződő viszonyban sem sikerült). A szabadságharc bukása előtt nem sokkal a Szegeden ülésről meglehetősen csonka országgyűlés hozott ugyan egy emancipációs törvényt, ez azonban soha sem lépett érvénybe.

1848 és 1867 között a zsidó emancipáció kérdése lekerült a napirendről. Végül a kiegyezést követően az 1867/68-as törvényalkotási láz időszakában a többi sarkalatos kérdéshez hasonlóan törvényben rendezték a zsidókérdést is. Eötvös József kultuszminiszter bábáskodása mellett megszületett emancipációs törvény, az 1867. évi 17. törvénycikk kimondta, hogy „*az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak.*” Az izraelita hitfelekezet egyenjogúsítására, recepciójára csak jóval később az ún. egyházpolitikai törvények keretei között került sor. Az 1895. évi 42. törvénycikk az izraelita vallást bevettnek nyilvánította, azaz a többi keresztény felekezettel egyenjogúsította.

A magyar politikai elit az emancipációról szóló törvény kihirdetése után

még inkább elvárta, hogy a zsidók magyarosodjanak, és önmagukat magyarnak tartsák, ezzel segítve a magyarokat abban, hogy Magyarországon belül nemzetiség szempontból abszolút többséghez jussanak. Ez a zsidókkal kapcsolatos magyar nemzetstratégia 1920-ig megmaradt.

Az emancipáció túlmutat önmaga jelentőségén. A judaizmus felekezetiessedésének, az eötvösi zsidó kongresszusnak és az izraelita felekezet recipiálásának fontos előzménye, az izraelita közösségi emlékezetben pedig 1944-ig fontos hivatkozási alap a közösséget ért kihívások megítélésében és értelmezésében.

Glässer Norbert az MTA – SZTE Vallási Kulturakutató Csoport (03 217) külső munkatársa, Zima András az OR-ZSE Történelem Tanszékének adjunktusa.

II. EGYENJOGÚSÁG MINT A DUALIZMUS ÚJ IZRAELITA DISKURZUS-HAGYOMÁNYA

Az emancipációval elnyert egyenjogúság az izraelita közösségi emlékezetben visszatérő hivatkozási alappá vált a közösséget ért kihívások megítélésében és értelmezésében.

Az emancipáció az izraelita felekezet recipiálásának fontos előzménye volt. Recipiálás az egyenjogúsítás felekezeti intézményi kiterjesztése lett, ami hitközségen belüli nemzedéki ellentéteket is felszínre hozott. Az izraelita hitfelekezet recepciójának kérdése megosztotta a korabeli zsidó véleményformáló elitet. A fiatalabb generáció (Vázsonyi Vilmos, Szabolcsi Miksa), akik már emancipált családokban nőttek fel, nem ajándéknak, sokkal inkább természetesnek tekintették a polgári egyenjogúságot. Úgy vélték, hogy mint egyenjogú polgárai Magyarországnak, hasonlóképpen az ország más lakosához, kezdeményezőként is felléphetnek érdekeik védelmében. Velük szemben az idősebb hitközségi előljárók az aktivitás helyett inkább a kívárást választották. Aggasztotta őket az ifjabb generáció „vakmerősége”, attól tartottak, hogy a fiatalok aktivitása antiszemita indulatokat gerjeszt. „A zsidó vallás recepciója, azaz egyenjogúsítása a keresztény felekezetekkel, praktikus haszonnal nem jár, de nagy erkölcsi elismerés a magyar nemzet részéről a hazai zsidóságra nézve és ez az, mit elérni akarunk, ez az, amiért több, mint három év óta fáradunk.” – írta Szabolcsi Miksa az Egyenlőség hasábjain 1895-ben.

A vallásnak más társadalmi formáktól való modern elkülönülése viszont problémaként jelent meg az orthodoxia számára. A recepcióval együtt járó polgári válás

Kegyeleti (Jahrzeitslicht) emlék-mausoleum.
Jahrzeit-mécses. Finom nikkelt fém, kristály-
üveggel. Egyszersmind becses szobadísznek szolgál.
A melylyel drága halottaink kegyeletének áldozunk.
Ára 40 korona.
Rayon-képviselők és ügynökök kerestetnek.
Kapható:
MOLNÁR M. LAJOS
szerkesztőnél, „Modern Kereskedelmi Szemle”
Budapest, VII., Rottenbille-utca 10. — Prospectus ingyen.

Jahrzeit-mécses-
tartó Turullal
(OR-ZSE)

Freund József
vállalkozó,
a Rabbiképző
mécánása
diszmagyarban
(OR-ZSE)

eltérő polgárjogi és vallástörvényi kezelésére is így tekintettek. A verpeléti rabbi, Fischl Salamon az orthodoxia elhunytjairól beszélve a neológ recepció-mozgalom ellen emelte fel a szavát. „Mojse Rabénuh születésének és halálának évfordulóján igen szépen sikerült 'droschet' tartott a verpeléti főrabbi a reggeli ima befejezése után, mely alkalommal felsorolta a zsidóság ama óriásait, kiket az elmúlt év ragadott ki az élők sorából. A Heszped rendkívüli hatást tett a hallgatóságra és így kétszeres lelkesedéssel fogadták a rabbi felszólítását a recepció-mozgalom elleni állásfoglalásra. A rabbi élesen bírálta meg e kárhóztandó tendenciájú mozgalmat, mely éppen annak megdöntésére van irányulva, mit azok a beszéde folyamában felsorolt nagyok alkottak és ápoltak.” – írta a Zsidó Híradó 1892 márciusában. Problémát a sajtó főként abban látta, hogy lehetőség nyíljon a bét dintől függetlenül a házasság polgári felbontására, így az elha-

gyott feleségek könnyen válhatnak agunává, rendetlen körülményeik okán egzisztenciálisan is kiszolgáltatottá, vallástörvényileg pedig feloldhatatlan helyzetben lévőkké. A recepciót végül az állam törvényei iránti tisztelet jegyében vette tudomásul az orthodox hetilap.

Az emancipáció és az egyenjogúság eszméje ugyanakkor meghatározta az izraelita közbeszédet is. Számos kihívásra adott közösségi válasznak lett ez az értelmezési kerete. Az orthodoxia intézményi különválásának apologetikájában például fontos helyet kapott a lelkiismereti és vallásszabadság gondolata. Jól tükrözi ezt Gábel Jakab *A lelkiismereti szabadság és a magyarhoni zsidók szervezése* című könyvének 1890-es és 1908-as kiadása. Kossuth Lajos halálhírért gyászkeret nélkül közreadó lapja okán az orthodoxia ellen intézett támadásokra a Zsidó Híradó szerkesztőjének, Weisz Dánielnek válasza pedig a vallási hagyományokat helyezte előtérbe, ami mögött a vallás- és lelkiismereti szabadság elve által lehetővé tett saját hagyományaik szerinti megemlékezés okfejtése állt. Az unifikáció ellen a későbbi orthodox lap, a Magyar Zsidó is a korszak meghatározó valláspolitikai-társadalmi diskurzusába illesztette érveit, a lelkiismereti szabadság védelmeként mutatva be a neológ-orthodox intézményi elkülönülést.

Az emancipáció ügye szintén megjelent a neológ zsidóság hetilapjának címválasztásában. A tisztaeszlári vér-vádperre válaszul apologetikus szándékkal indult a Pesti Izraelita Hitközséghez közelálló, de ahhoz intézményesen nem kötődő, sőt tőle sokszor eltérő álláspontot képviselő *Egyenlőség – Társadalmi hetilap*, Bogdányi Mór, majd Szabolcsi Miksa, valamint fia, Szabolcsi Lajos szerkesztésében. A lap a feltörekvő, emancipált, fiatal neológ zsidó középosztály véleményét képviselte. Az Egyenlőség, kiváltképp a lap indulásakor, legfontosabb feladatának a magyarországi zsidóság magyar nemzethez tartozásának bizonyítását tartotta. „A nemzeti összetartozandóság kritériuma a közös leszármazáson kívül a közös nyelv, közös jellemsajátság, életgondolkodás-, érzés és cselekvésmód, és a nemzetnek jellege viszont a lakhely fekvése, a talaj minősége, klimatikus viszonyok és a más országokkal való érintkezés könnyűsége vagy nehézsége szerint fejlődik és e tényezők behatása alatt keletkeznek a nemzeti sajátosságok. Ez értelemben pedig a magyar zsidóknak a magyar nemzethez való tartozása kétséget nem szenvedhet.” – hangsúlyozta Egyenlőség 1882-ben.

Az egyenjogúsítás tapasztalatának beépülése a közösségi emlékezetbe és önmeghatározásba hívta életre a közös magyar-zsidó honfoglalás gondolatát a felekezeti elismeréséhez közeledő zsidóság körében a Millenniumra készülő országban. Az Egyenlőség – történelmi tárgyú írásai, illeszkedve a magyar nemesi romantikus történelemszemléletbe, a Ranke-féle német historizmus jegyeit hordozták magukon. Kohn Sámuel és a többi zsidó történetíró átvette a közép-európai, német gyökerű, magyar

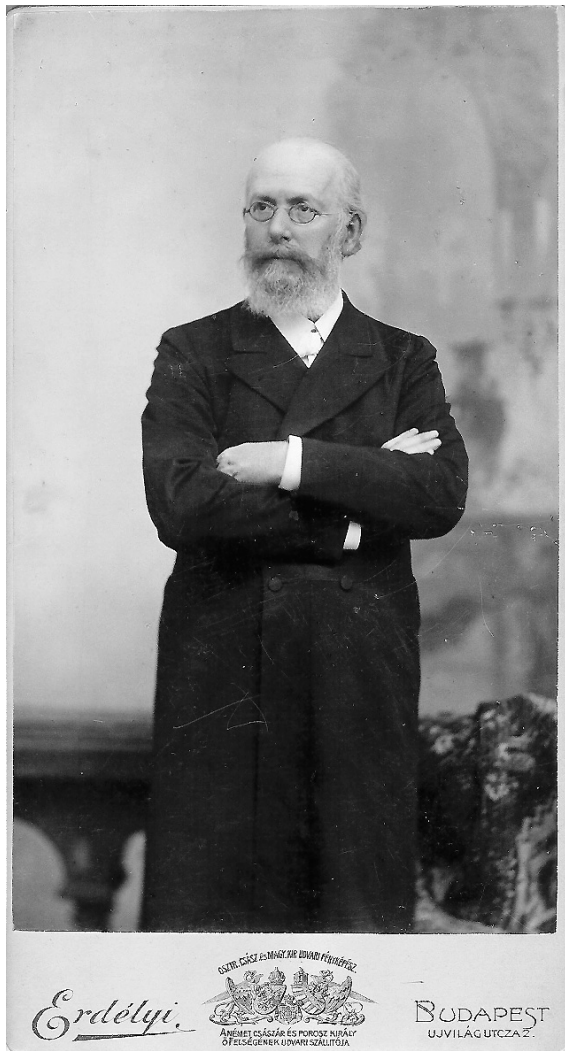

viszonyokra adaptált, dinasztikus, törzsi múltidézt. Magyar-zsidó „ősmítoszt” konstruáltak, ami beleillett a magyar honfoglalás ezredéves évfordulóját ünneplő ország hangulatába, és kielégítettek egy társadalmi igényt a magyarrá válás folyamatában. Ebben a rendszerben megjelenik a közös honalapítás, az együttérkezés, a közös származás lehetősége, az ezeréves együttélés, illetve a magyar-zsidó sorsközösség bemutatására.

„Ha a magyar és zsidó nem volnának egy vérből valók, képzelhető volna-e, hogy így össze tudjanak olvadni, mint ezt az utolsó huszonöt év történelme a világ bámulatára bemutatta? Hol van erre példa a zsidó nép történetében? És hol van arra példa, hogy nép önként vette volna fel a zsidó vallást mint a székekelyek, kik szombatos-sá váltak? És ki tudja, egész Erdély nem szombatosból állana-e, ha fegyverrel, tűzzel ki nem irtották volna a magyar nép hajlamát a zsidó vallás iránt? [...] Magyar és zsidó egymásra vannak utalva. A magyar reászorul jó barátokra, jó honfiakra, a zsidó pedig boldognak érzi magát a szép magyar földön, daliás testvérei között.”

A Nagy Háború zsidó önmeghatározásai az előző két-három emberöltő alatt kialakult hatalmi-, társadalmi és szimbolikus realitások között létrejött diskurzusokra épültek. Az *Egyenlőség* publicistája Magyarországról Szentföldként, a magyar zsidókról a magyar nemzet többi keresztény tagjának testvéreként, a harcba induló zsidókról pedig szabadként, befogadottként és új otthonukért harcolóként írt. A Nagy Háború zsidó középkorú generációja, a recepció ifjú nemzedéke, kik beleszülettek ezért természetesnek vették a polgári egyenjogúságot, háború idején egy bevett felekezet híveként demonstrálták a nemzet, a birodalom és az uralkodó iránti hűségüket. „Az ifjak, kiknek felekezetét husz éve elismerte a haza, ma már gyermekeikkel együtt küzdenek a csatatereken és úgy hálálják meg bizalmát. S ha odakinn a tábori tüzek fényénél e sorokat olvassák, csak egy fáradt mosolylyal köszönhetik meg nekünk, hogy helyettük is jubilálunk.” – írta az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos a recepció háborús évfordulóján 1915-ben.

A dualizmus szimbolikus politikájának részét képezte az állampatrióta királytisztelet, ami a judaizmus koronás főre vonatkozó vallási hagyományaival találkozott. Így vált az elhunyt Ferenc József az egyenjogúsítás zsidóságot megértő, aktív szereplőjévé, és lett az 1916. évi koronázás a magyar-zsidó egyenjogúság ünnepévé. Szá-

Kohn Sámuel,
neológ rabbi,
történetíró
(MILEV)

mos homília, vezércikk és tárca központi gondolata volt az, amit Kiss Arnold izraelita költő, budai neológ rabbi is megfogalmazott IV. Károly koronázása alkalmából az *Egyenlőség* 1917. évi első számában: „mi magyar zsidók soha nem szűnő hálával és büszke öntudattal érezzük azt, hogy ez az áldott föld, s új királyunk ősi dicső trónusa hozta meg nekünk a Sámuel próféta aratásának gyümölcsét: a mi jogainkat, a mi igazunkat, hogy fölvetettünk a nagy nemzet testvérszövetségébe”.

A két világháború között később ezek a diskurzus hagyományok jelennek meg új társadalmi keretek között.

Szombat az interneten

Fináli Gábor: Nincs mintánk, hogy lehet magyar zsidóként élni | „Zsidó” futballcsapatok Európában |

Veszprémy László Bernát: Emlékezetpolitikai bakugrás – ukrán főhajtás a pogromlovag és a cionista vezető előtt |

Lázár György: Az osztrák szélsőjobb remek kapcsolatai

Cikkeink a www.szombat.org honlapon. Olvassa a *Szombatot* az interneten is!

III. VÁLTOZÓ KERETEK, EFEMER JELENSÉGEK?

Az emancipáció évfordulóját báró Eötvös Józsefre emlékezve ünnepelte 1917. év végén az Egyenlőség az IMIT díszüléséről tudósítva.

„Izraelita Vallású Magyar
Hadviseltek 1914-1918”
első világháborús
gipszöntvény
(SZZSH)

Az év utolsó lapszámának vezércikke pedig a felekezet számára létesítendő állami alapról írva szorosan összekötötte az emancipációt és a recepciót, 1848 közös harcait és az Egyenlőség későbbi jogvédő tevékenységét.

„Figyeljünk csak a história szavára. Az 1848. szabadságharcban vérrrel pecsételték meg jogtalan elődeink e hazához való érzelmi köteléküket. Aztán nem is olyan régen, most ötven esztendeje, fiatal zsidó legények acéltollal és szóval harcoltak a polgári jogegyenlőségért. E kornak agastyán tanúi meg itt járnak, dolgoznak körülöttünk, előttünk, körülsmogatva bennünket szentté vált emlékeikkel. És mintha még csak tegnap volna, pedig az idő úgy eljárt, ott küzdöttünk a felekezet jogegyenlőségéért.” – írta dr. Mezey Ferenc az 1848. évi XX. tc. végrehajtására vonatkozó törvényjavaslatra reagálva. Bánóczi József az IMIT elnökeként az emancipáció ügyét a közös honfoglalás és az ezer éves együttélés keretében foglalta, amelyből „itthonlétnek” csak az utolsó ötven esztendőt nevezte. Kiemelte, hogy a zsidóság az egyenjogúságot nem önjerejéből nyerte el. „De a felszabadítás munkáját nem mi végeztük, nem is végezhetünk; mi csak érdemeseknek mutathattunk rá. És ha ma ünneplünk, őket ünnepeljük, Magyarország megújhodása nagy korának legnagyobbjait, Ferenc József királyt, Andrássy Gyulát, Deák Ferencet, Eötvös Józsefet. Voltak mások is, többen, sokan mindannyijuké hálánk és hó-

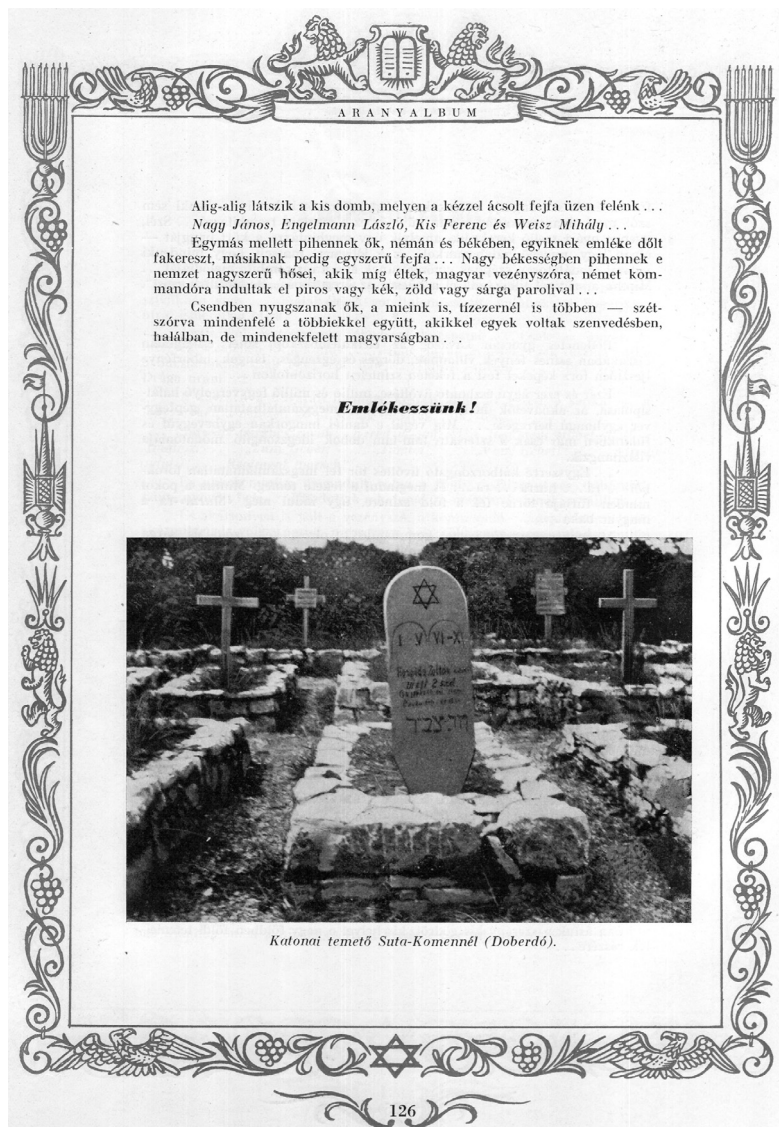

dolatunk. De mégis Egy van köztük, ki a zsidóságnak különösen drága, kinek nevét imáinkba, emlékét szívünkbe zárjuk: báró Eötvös József.” – kezdte a szabadelvű politikai érdemeinek számba vételét Bánóczi.

Pár éven belül a zsidó közösségek, a Magyar Királyság más alattvalóihoz hasonlóan, gyökeresen új hatalmi, politikai és gazdasági keretek között találták magukat. Az emancipáció ügye szorosan összefonódott Magyarország 19. századi sarkalatos kérdéseivel, amelyek meghatározták a politikát. A gazdasági szerkezetváltás kérdése, a polgári, nemzeti középosztály megalkotásának és összetételének kérdése, a nemzettudat kérdése, a nemzetiségi kérdés és a Dinasztiahoz fűződő viszony ügye a háború végén gyökeresen új helyzetben került újraértelmezésre, a zsidóság fővonalbeli politikai megítélésével együtt. A vesztes háborúval a dualizmus eliteje háttérbe szorult, a fővonalba új elitek kerültek. Az ország területvesztésével a nemzetiségi kérdés is aktualitását veszítette. A nemzetiségek zöme az új utódállamokhoz került jelentős magyar népességet is magukkal ragadva. A nemzetiségi arányok fényében értelmezett magyarosodás ügye, ahogyan a dualizmus közjogi vitája is értelmét veszítette. Közép-Európában új, etnikai önértelmezések alakultak ki, ahogyan a háború végén a fővonalbeli magyar nemzetkonceptió is etnikai alapokra helyezkedett, az izraelita intézményrendszeren kívül pedig az önálló zsidó nemzeteszme, a cionizmus népszerűsége nőtt meg.

Az első világháború után a magyar véleményformáló elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája megváltozott. A korábbi asszimilatív nemzetkonceptiót az etnicista felfogás váltotta fel. A nemzetkonceptió megváltozását tükrözte az 1920:XXV. tc. A numerus clausus néven ismert törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta az adott nemzetiség vagy népfaj számarányának megfelelően. A törvényt a jogalkotó a korábbi magyar nemzetfelfogással ellentétben – mely a magyarországi zsidóságot a magyar nemzet részének tekintette – a zsidókra is alkalmazni szánta. „A nemzetgyűlés eldöntötte, hogy faj vagyunk...” – értékelte a zsidósággal kapcsolatos új hivatalos álláspontot az Egyenlőség a törvény megszavazásakor.

A neológ izraelita hetilap az egyenjogúság védelmére helyezte a hangsúlyt, ami egyfelől jogérvényesítést és jogvédelmet jelentett, másfelől a belső magyar izraelita közösségi kötelek erősítését. A jogegyenlőség sérülését és a háború utáni antiszemita diskurzusokat a háborús veszteségek és társadalmi válság okozta efemer jelenségekként mutatta be. Az átmenetiség diskurzusát a magyar izraelita szimbolikus politika keretében zajló multidézissel, korábbi pozitív példák sorával támasztották alá. Az egyenjogúság-diskurzusok sorában a modern magyar nemzeteszme vonatkozásában ilyen volt az 1848-as honvédek példájának felmutatása, a judaizmus királytisztelete és a dualista életvilágnak nosztalgikus megidé-

zése. Jelen kereteire pedig első világháborús hőskultuszra, hősiek harcra és hősi halálra reflektáltak az emancipáció megpecsételésének, véráldozattal történő megerősítésének toposzaként.

A Horthy-korszakban uralkodóvá vált a függetlenségi diskurzus, és így március 15-ének kiemelt szerepe lett a nemzeti ünnepek között. Az Egyenlőségnek, mint véleményformáló, befolyásos neológ lapnak alkalmazkodnia kellett ehhez a helyzethez. Bernstein Béla a zsidók szabadságharcos múltjáról szóló kultuszalkotó könyvének szellemében írt az Egyenlőség a zsidók szerepvállalásáról a márciusi eseményekben, a jogegyenlőségre reflektálva. „Már nyomták a «Nemzeti dal»-t és várták a 12 pontot, lángoló beszédekkel; Degré, Irinyi, Vasvári, Egressy, Jókai tartották ébren a tömeg érdeklődését, és egy izraelita vallásu orvostanhallgató, egy névtelen hős, kinek nevét a történelem nem jegyezte fel. A magyar szabadság bölcsőjének ringatásánál egy fiatal zsidó diák be-

Katonai temető Suta-Komennél (Doberdó).
 Megjelent: Hegedüs Márton: Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 126. (OR-ZSE)

szél a tömeghez, jöllehet az ő jogait még nem iktatták törvénybe, jöllehet még nem emancipálták, még nem igazi állampolgár, de azért ott van a tömeg között, és lengeti a szabadság zászlaját. A pesti egyetemen alakult katonai tanfolyamon a résztvevők 20%-át zsidó egyetemi hallgatók teszik...” – mondta 1924-ben Várnai Imre szigorló orvos hallgató, az OMIKE főiskolai ifjúsági szervezetének elnöke.

A függetlenségi szimbolikus politika bár megjelent az izraelita közbeszédben, nem Ferenc József ellen irányult, hanem egy többszörös lojalitásrendszerben a magyar nemzethez tartozást volt hivatott kifejezni. Ferenc Józsefhez való viszonyulást a vallási hagyományokon túl a zsidóság kései konfesszionalizálódásában játszott uralkodói szerepe és a belső irányzati viták során tett szimbolikus gesztusai szintén meghatározták. A neológia és az orthodoxia saját intézményesülése mellett, az uralkodó érdemének tulajdonította a zsidóság társadalmi integrálását, a polgári egyenjogúsítást és a bevett felekezetté tételt is. Ferenc József így a zsidóságot védelmező, mélyen vallásos katolikus uralkodóvá vált. Ferenc József kora a két világháború közötti izraelita értelmezésekben letűnt aranykorra vált.

A reprezentatív izraelita első világháborús emlékművek – a két világháború közötti szimbolikus politikához csatlakozva – bekerültek a Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbumának illusztrációi közé is. A több kiadást megért album a második világháború éveiben volt hivatalos a neológ zsidóság számára a magyarsághoz tartozást reprezentálni. Ez a szerep a kötet szerkesztését is meghatározza. 1940-ben írott előszavának központi gondolata a hősök vérén szerzett közösségi érdem, amely az izraelita felekezetté végérvényesen a magyar nemzet részévé avatja. Az „első »zsidótörvény« után, a második »zsidótörvény« hajnalán megalakul a Pesti Izraelita Hitközség kebelében a »Hadviselt Bizottsága«. És ennek a bizottságnak írott programjában a legfőbb pont az 1914–1918-as világháború magyar zsidó hadbavonultjainak statisztikai számbavétele. Összeírása mindazon személyeknek, akik e hazáért küzdöttek, vért és életet áldoztak... [...] Összeírassanak, hogy nevük örök emlékü legyen és példaképpen lebegjen a jövő nemzedéknek! ...A hős apáknak dicső harci tettei mutassák az utat az utódoknak e hon iránti áldozatos szerelmükben!...” Az album egyszerre volt apologetika a szegregációs törvények által meghatározott társadalomban és a korábbi diskurzusok folytatása.

IV. Károly király
Csernovitzban.
Megjelent:
Hegedüs Márton:
Magyar Hadviselt
Zsidók Arany-
albuma.
Az 1914–1918-as
világháború
emlékére.
K.n., Budapest,
1940. p. 171
(OR-ZSE)

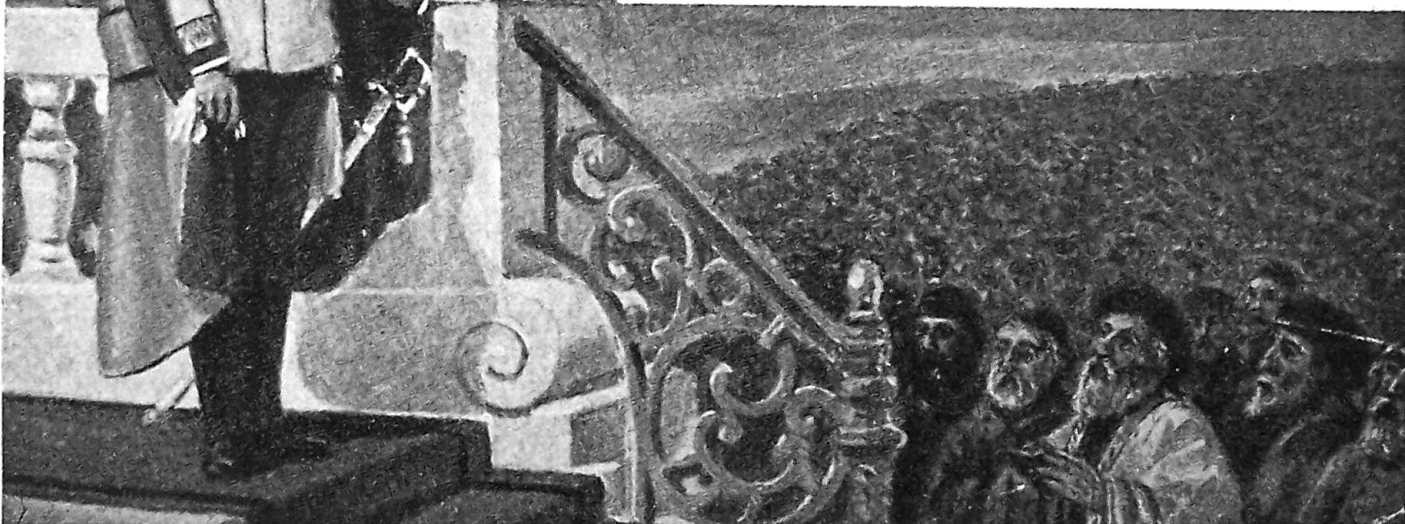

„Ihre Glaubensgenossen haben wegen ihres Patriotismus unter der Russenherrschaft sehr gelitten. Die jüdische Bevölkerung ist sehr patriotisch. Wir werden ihr das nie vergessen.“

Ansprache des Thronfolgers
in Czernowitz

„איהרע גלויבענסגענאססען
האבען וועגען איהרעם פא-
טריאטיסמוס אונטער דער רוס-
סענהערשאפט זעהר געליט
טען. דיע יודישע בעפעלקערונג
איזט זעהר פאטריאטיש. וויר
ווערדען איהר דאס ניע פער-
נעססען.“

אנשפּראכע דעם טהראן
פאלנערס אין צערנאוויטץ.

A zsidótörvények az emancipálás és a recipiálás megszüntetését jelentették. Szimbolikus közösségi értelmezésük az emancipációs diskurzushagyomány keretei között történt meg.

Az Egyenlőség hetilap hosszasan foglalkozott az I. zsidótörvénnyel és a II. zsidótörvény vitájával, ami egzisztenciális és szimbolikus kihívást is jelentett az emancipált zsidóság számára. A szegedi püspök és az óbudai rabbi sajtóvitája a számos cikk között azért érdemel külön figyelmet, mert modernitás előtti kérdésfelvetéseket hozott közös nevezőre a modern állam szimbolikus politikai jelenségeivel. „Hivő lélekkel valljuk, hogy az Isten akarta így. Az Isten büntetett így. Ő tudja egyedül: miért? [...] De egyet mi magyar zsidók rendületlenül hiszünk és vallunk a mi legmélyebb alázottságunkban is. A magyar gondolat, a magyar hűség, magyar hazánk iránti szerelmünk szent kötelességei ellen soha, egy percig, se vétkezett a magyar zsidóság. Ilyen büntől tisztának érzi a lelkét a magyar zsidóság. Ilyen bűnünk nincsen, ilyen bűnért nem büntethet bennünket a mi Istenünk.” – írta dr. Glattfelder Gyula szegedi katolikus püspöknek, felsőházi bizottsági tagnak válaszul dr. Kiss Arnold vezető főrabbi az első zsidótörvény parlamenti megszavazása után. 1938. december 29-i számával, ami a II. zsidótörvény előkészítéséről ad hírt, megszűnik az Egyenlőség hetilap.

A Magyar Zsidó Múzeumban 1938-ban az I. zsidótörvény parlamenti vitasorozatával párhuzamosan a jogegyenlőség történelmi dokumentumainak és szimbólumainak bemutatására emancipációs kiállítás nyílt. A neológia ezzel emlékezett meg a korábbi nemzedékek egyenjogúságáról. Az orthodox zsidó publicisták szintén a királytisztelet, a dualista nemzeti elit és az egyenjogúság felől értelmezték a II. zsidótörvény kihirdetését. „Elmerengve a múltakon, legegyszerűsítő is kimondhatatlan hálát érzünk I. Ferenc József és IV. Károly koronás magyar királyok és még előbb II. József meg nem koronázott magyar uralkodó irányában, akik alatt a zsidóság emberi és polgári jogokat nyert és akik beállították a zsidóságot az állam polgári rétegébe. Hódolattal említjük báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móricz, Szemere Bertalan, Görgy Arthur, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Deák Ferenc, id. gróf Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső stb. neveit, akiknek szellemi világa a szabadság, a jog, az igazság volt, amely nem ismert születési és származási megkülönböztetést és az ország és a haza érdekében valónak vallották, hogy a századok óta itt lakó zsi-

dóság beállítassék a nagy magyar birodalom történet adta nagy hivatásának szolgálatába: a Kárpátoktól az Adriáig levő területen valósággá tenni a magyar szupremáciát. [...] Élnünk kell jogainkkal és kötelességeinkkel. Deák Ferenc szavai irányítanak bennünket, aki azt hangoztatta a jogától megfosztott nemzetnek: 'Amit elvesznek tőlünk, azt visszanyerhetjük, de amiről lemondunk önként, az elvész.'” – írta az orthodox vezércikk 1939-ben.

A második világháború után, az új társadalmi berendezkedés keretei között az új zsidó publicisztika a marxi osztálykritika felől értelmezte újra az intézmény-közi izraelita középrétegek diskurzushagyományait.

Magyar zsidó hadviseltek beküldött arcképei. Megjelent: Hegedüs Márton: Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 58 (OR-ZSE)

A POLGÁROSODÁSNAK EL KELLETT BUKNIA

Mary Gluck-kel beszélget Várnai Pál

Az angol eredeti után most jelent meg magyar fordításban Mary Gluck könyve, *A láthatatlan zsidó Budapest* a kiegyezés, az emancipáció és az első világháború vége közötti évekről.

Ismeretes, hogy Karl Lueger, Bécs antiszemita polgármestere a magyar fővárost Judapestnek nevezte, míg Ady azt írta, hogy „e zsidók megcsinálták nekünk Budapestet, s mindazt, ami... talán nincs is, de távolról, Európaián mutatós.” Azt gondolom, hogy kettőjük közül Ady tapintott rá a lényegre.

Szerintem Lueger és Ady ugyanazt mondták: nevezetesen, hogy Budapesten a zsidók hozták létre a modern városi kulturális életet. Az egyetlen különbség kettőjük között az volt, hogy Lueger ezt a magyar nemzeti identitást fenyegető veszélyként, míg Ady kedvező, haladó és európai értéket teremtő folyamatként értékelte. (Megjegyezném, hogy Ady némiképp ambivalens volt Budapest modernitásának a következményeivel.) Engem a könyvemben nem az érdekelt, hogy Luegernek vagy Adynak volt-e igaza, hanem az, hogy Budapest zsidó kulturális teret teremtett. Én azoknak a kérdéseknek jártam utána, hogy melyek voltak a zsidó Budapest jellemző sajátosságai, és hogy ezek, a fővárosi tapasztalatok hatására, mennyiben segítettek egy újfajta zsidó identitás megteremtését.

Könyvében részletesen elemzi a korszak politikai, gazdasági és társadalmi viszonyait, amelyek lehetőséget nyújtottak egy nagyszabású zsidó kultúra kialakulására.

A dualizmus korabeli magyar politikai élet feltűnő vonása a modernizáció folyamatának be nem vallott konfliktusa volt. Egyrészt a magyar politikai vezetés megértette, hogy modernizáció szükséges ahhoz, hogy Magyarország jelentős közép-európai állam lehessen. Másrészt azt is észlelte, hogy a modernizáció fenyegeti saját történelmi

identitását, hagyományos vezető hatalmát. A magyar zsidóság 1867-es emancipációját a magyar politikának ez a dilemmája határozta meg elsősorban. A magyar zsidóság nemcsak politikai és polgári jogokat kapott 1867-ben, de olyan kivételes gazdasági lehetőségeket is, amelyek közvetlenül hozzájárultak a magyar gazdaság modernizációjához és Budapest fejlődéséhez. Ezekért a jogokért cserébe a magyar zsidóktól elvárták, hogy magyarokká váljanak nyelvükben, kultúrájukban és identitásukban is. Történészek ezt a megegyezést a magyarok és a zsidók közötti „emancipációs szerződésnek” nevezték, és úgy értékelték, hogy ez rendkívül kedvező feltételeket teremtett a magyar zsidó asszimiláció számára. A magyarországi antiszemitizmus 19. századi megerősödése ellenére a magyar zsidók tovább is hittek ebben az „emancipációs szerződésben”, és meg voltak győződve arról, hogy helyzetük Európa más zsidó közösségeinél jóval kedvezőbb volt.

Hogyan jellemeznék ezeknek az éveknek a liberalizmusát, s ezen belül a zsidó liberalizmust?

Az egyik érdekesség, amelyet a késő tizenkilencedik századi röpiratok olvasása közben felfedeztem az, hogy mennyire bonyolultan értelmezték a kortársak a „zsidókérdést”. A magyar liberálisok többsége számára a zsidókérdés technikailag különbözött az antiszemitizmustól. A politikai antiszemiták, mint például Istóczy Győző a zsidók Magyarországról való eltávolítását, elsősorban a palesztinai kivándorlást szorgalmazták. A magyar liberálisok viszont arra panaszkodtak, hogy a zsidók nem voltak eléggé magyarok, és képtelenek voltak integrálódni a nemzet életébe. Ezek mögött a szemrehányások mögött a nacionalizmus új, konzervatív meghatározása húzódott meg, egy olyan nacionalizmusé, amely nem az egyéni jogokon és a törvényességen alapult, hanem az etnikai szolidaritáson és a történelmi hagyományokon. A tiszaezlári megrázkódtatást, majd az 1880-as évek magyar etnikai nacionalizmusának kibontakozását követően a magyar zsidók megpróbálták meghatározni a saját, az egyéni jogok hagyományán és az univerzalizmuson alapuló liberalizmus eszményüket. Jellemzően nem ismerték föl, hogy szakítottak azzal a liberalizmus felfogással, amelyet a többségi kultúra támogatott.

Hosszan foglalkozik Wahrmann Mórral, a kiemelkedő politikussal, szónokkal és zsidó vezetővel, akinek a temetése alán csak Ferenc Józseféhez hasonlítható. Erről fotót is közöl a könyvében. Wahrmann – állítja – kívülről és belülről is ismerte a magyar társadalmat, melyet illusztrál Börzevicsy karikatúrája a Borsszem Jankó című satirikus lapban. Mellesleg ebben az újságban Wahrmannról nagyon sok karikatúra jelent meg, mutatva személyisége rendkívüli jelentőségét. De ki is volt az a kistermetű, de nagy humorérzékéről és éles ironiájáról is nevezetes Wahrmann Mór?

Wahrmann azért játszik központi szerepet a könyvemben, mert megtestesítette a századvégi magyar zsidó

identitást. Közéleti szereplőként tökéletes példája volt az emancipációs projekt sikerének. Nemcsak sikeres vállalkozó és bankár volt, hanem sikeres politikus is, aki a magyar politikai élet csúcsára jutott. Ugyanakkor politikai pályafutását korlátozta az irratlan tabu, amely megtiltotta a zsidó identitás nyilvános, őszinte beismerését. Wahrmann zsidósága csak a humor területén jutott kifejezésre, a Borsszem Jankó lapjain jelentek meg róla Börzevicsy W.M. szellemes karikatúrái.

Budapest Orfeum, tömegkultúra és nagyvárosi élet címmel a könyv egyik fejezete bemutatja a mulatók, a kávéházak, a kabarék világát, amelyet szembeállít a hivatalos kultúrával. Itt meg lehetett volna említeni a zsidók által megteremtett magyar filmipart, mozik (Heltai Jenő elnevezése), filmszínházak többségének létesítését, hiszen mindez része volt a tömegkultúrának. Persze kihagyhatatlan a később világhírűvé vált magyar fotóművészet is, és hát ismeretes, hogy a fotóművészek, mint a férfiak, mind a nők, zsidók voltak. De milyen is volt ez a kultúra, miért volt láthatatlan és kikhez szólt?

Kávéházi élet
Budapest, 1890

Rott Sándor

Önök tökéletesen igaza van, amikor megemlíti, hogy a két világháború között világhírűvé vált magyar filmipar közvetlen folytatása volt az 1880-as évektől megteremtett orfeumoknak, és kabarénak. A music hall vagy az Orfeum, ahogy gyakran nevezték Budapesten, jellemző szintere volt az alsó középosztály életének Európa feltörekvő fővárosi központjaiban, az 1850-es és az 1860-as évektől kezdve lett népszerű Londonban és Párizsban. Itt étel-ital-főlszolgálat mellett népszerű dalokat, táncokat, akrobatikus mutatványokat és stand-up komédiákat adtak elő. Az orfeumok közönsége jellemzően viszonylag szerényebb igényű volt, az előadások zafatosak, szándékosan mellőzve a hivatalos színházak méltóságát és magas kultúráját. Mindemellett, az orfeum újszerű kulturális műfaj volt, amely hangot adott a városi élet izgalmaságának, fesztelenségének és individualizmusának. Vonzó volt nem csak az alsó középosztály kereskedőinek, de a középosztálybeli hallgatóságnak, sőt, még az arisztokrata látogatóknak is. A budapesti orfeumok és mulatók nem tértek el ettől az általános sablontól, mégis rosszabb hírük volt, mint a hason-

ló szórakozóhelyeknek Európa más városaiban, mégpedig azért, mert itt zsidó intézményként tartották számon őket. A budapesti orfeum tulajdonosok, a szerzők, a szereplők, valamint a közönség nagy része zsidó volt, a színpadok a nagyrészt a zsidó Terézvárosban működtek.

Kiemeli Rott Sándornak, a kor legnagyobb komikusának a nevét, akinek a nyomdokain olyan nagy egyéniségek indultak el, mint Kellér Dezső, Darvas Szilárd, Alfonz, Salamon Béla, Herczeg Jenő és Komlós Vilmos (alias Hacsek és Sajó), akiket még a háború után is láthattunk. Örültem, hogy megemlíti Nagy Endrét, a magyar – talán kis túlzással mondhatnánk, a magyar zsidó – kabaré megalapítóját, Ő állítólag egy kormányt is képes volt megbuktatni. A kabaré és a zsidó humor, a vicc a holokauszt után újra virágzott egy jó ideig, ám ez, sajnos, ma már a múlté. Nem tudom, létezik-e még bármilyen kabaré Berlinben, Bécsben, vagy másutt. Gyánítom, hogy nem.

A kabaré, mint előadási stílus az 1920-as években virágzott, bár gyökerei visszamennek a 20. század első éveire. Nagy Endre 1907-ben kidolgozott az orfeum részére egy határozott politikai és irodalmi stílust. Következésképpen ellenezte az együttműködést az orfeumokkal, pedig az általa kialakított műfajnak a formája kétségtelenül a népszerűbb orfeumi előadásokból származott. Nehéz megválaszolni azt a kérdését, hogy létezik-e a kabaré ma is. Kétségtelenül volt számos kísérlet ennek a műfajnak a felújítására. Azt mondanám, hogy az a fajta felforgató politikai humor, amelyik a XX. század elején jellemezte a kabarét, ma a televízióban, a youtube-on és a stand-up műfajában jelentkezik.

A könyvében említett Ágai Adolf (Porzó) humorista, író, a magyar gyermekirodalom megteremtője, szerkesztő, orvos és polihisztor kulcsfigurája volt ennek a korszaknak. Ő szerkesztette az illusztris élelclapot, a Borsszem Jankót. A világvárossá alakuló Budapest történetét nehéz lehet megérteni Ágai *Utazás Pestről Budára* című csodálatos és ízkes krónikája nélkül. A Borsszem Jankó vicei, karikatúrái mai szemmel is felülmúlhatatlanok. Engem az érdekelne most, hogyan lett a Borsszem Jankó a Deák párt lapja, holott, ahogyan korábban írja, a liberális politika igyekezett viszszaeszközíteni a város kultúrájának zsidó szellemiségét?

A korszak egyik paradoxona a Borsszem Jankó megalapítása 1868-ban, a Deák párt, és különösen Andrássy Gyula miniszterelnök támogatásával. Ágai megírta, hogy az 1867-es optimista kompromisszum idején hogyan jött létre a különös szövetség a zsidó humor és a magyar liberalizmus között. Ágai lényegében azzal érvel, hogy Deák pártja létre akart hozni egy politikájukat támogató modern élelclapot. Ezért cserébe nagyfokú önállóságot ígért a lap alapítójának és szerkesztőjének. Végző fokon azonban a Borsszem Jankó sikerét a lap népszerűsége és üzleti sikere biztosította a XIX. század utolsó évtizedeiben.

– A „láthatatlannak” nevezett budapesti zsidó kultúra feltételei egy idő után megváltoztak. Ez a kultúra a XIX. század vége felé, illetve a XX. század elejére – s ebben talán Istóczy antiszemita pártja és Tiszaeszlár is közrejátszik – átalakult. Feltűntek az első jelentős magyar zsidó írók és költők. A többségi társadalom és a zsidóság viszonya megváltozott, a zsidó középosztály jelmezes főpróbája véget ért. Össze tudná foglalni pár szóban ezt az eléggé szövevényes korszakot a zsidóság nézőpontjából?

– Az 1867-es zsidó emancipáció nem kinyilvánított célja egy olyan valódi magyar középosztály megteremtése volt, amely ötvözi a modernitást a nemzeti jelleggel. Azt azonban, hogy ez a folyamat hogyan menjen végbe, a magyar politikai vezetés soha nem tette világossá. A feltételezés mindenesetre az volt, hogy a zsidók segítik a magyar társadalom átrendezését, miközben maguk is beolvadnak a magyarságba. Ez természetesen lehetetlen vállalkozás volt, el kellett buknia, mert nem volt valódi magyar középosztály, amelynek szabályait és kultúráját a magyar zsidóság asszimilálni tudta volna. Ez volt az oka annak, hogy a magyar zsidóságnak, a némettől eltérően, soha nem sikerült megteremtenie az igazi polgári kultúrát, legfeljebb annak „főpróbájáig” jutott el. Ebből következik az is, hogy a magyar zsidók többre értékelték a művészetet és az önkifejezést, mint német megfelelőik.

Wahrmann Mór,
ahogy a Borsszem
Jankó látta

Spitzig Icig, a Borsszem Jankó
zsidókat megtestesítő
karakterfigurája

Konrád Miklós

A MAGYAR ZSIDÓSÁG KIKERESZTELKEDETT VEZETŐJE

avagy Kunewalder Jónás személyes emancipációja

A z egyenlő jogokért küzdő zsidók az 1840-es évek során aggódva követték ügyük csökkenő népszerűségét. 1840-ben az alsótábla nagy többséggel megszavazta a zsidók emancipációját, vagyis az ország nem nemes lakosaival való egyenjogúsítását. A törvényjavaslat a főrendiház ellenállásán bukkott meg. 1844-ben az alsótábla elsöprő többséggel elvetette a négy évvel korábban megszavazott törvényjavaslatot. Az emancipáció növekvő népszerűtlenségének részben gazdasági okai voltak (a földbirtokos nemesség fokozódó eladósodása a zsidó hitelezőknél), részben demográfiai (a kortársak által óriásnak vélt galíciai zsidó bevándorlás), részben pedig politikai. A liberális tábor számára ekkorra nyilvánvalóvá vált: ha be akarja biztosítani a szabad királyi városok emancipációellenes – mert a zsidók konkurenciájától tartó – és német származása miatt a Habsburgok felé hajló polgárságának a támogatását, jobban teszi, ha kétszer is meggondolja, mielőtt támogatja a zsidók egyenjogúsítását.

Az utolsó rendi országgyűlésen a zsidók emancipációjáról még csak törvényjavaslatot sem nyújtottak be!

Az emancipációt a forradalom sem hozta meg. A modern Magyarországot megalapozó 1848. áprilisi törvények legszembetűnőbb hiányossága, hogy az ország 340–400 ezer fős zsidó lakosáról mélységesen hallgattak. Az emancipációt végül csak a szegedi nemzetgyűlés szavazta meg utolsó, 1849. július. 28-i ülésén. Ezzel az emancipációs törvénnyel, amelyet a két héttel későbbi világo si fegyverletétel egyébként is elsodort, Magyarország lett az utolsó ország Közép-Európában, amely az 1848–1849-es forradalmak idején egyenjogúsította a zsidókat.

Kunewalder Jónás (MZSL)

A forradalom ígérete nyomán hirtelen feltörő mámoros lelkesedés, az ország több tucatnyi helységében kitörő antiszemita zavargások, majd a karnyújtásnyira tűnő emancipáció hirtelen lekerülése a politikai napirendről: mindez egyértelműen 1848 tavaszát avatja a magyar zsidók emancipációja történetének legdrámaibb pillanatává. E dráma nyilvánvaló jele a magyarországi zsidók modernkori történetének első kikeresztelkedési hulláma. A

vallásukat és közösségüket ekkor elhagyó, feltehetően több száz zsidó tömegéből a kortársak főleg a vagyonuk és társadalmi szereplésük révén közismert férfiak áttérésére figyeltek fel, közülük is leginkább Kunewalder Jónás (1804–1888) katolizálására, ami érthető, hiszen

megkeresztelkedése előtti napig Kunewalder volt az ország zsidóságának nem hivatalos vezetője.

Áttérését, illetve a hírt kommentálva, miszerint több tucatnyi vagyonos zsidó szándékszik követni példáját, az Iparegyesület lapja lelkesen kiáltott fel: „Ez az igazi emancipáció!”¹ Ha nem is fellelkesülve, mint inkább elkeseredetten, de Kunewalder úgy gondolhatta: igazának nem igazi, de emancipációnak a maga módján megteszi. Hogy hogyan jutott idáig, ezt szeretnénk a következőkben bemutatni.

Az óbudai származású terménykereskedő és öccse, az 1848-ban vele együtt áttért Kunewalder Fülöp tekintélyes, az 1840-es évek Pestjének társadalmi életébe látványos sikerrel integrálódó nagykereskedők voltak. 1840-ben tagjai a pesti Kereskedői Kaszinónak, alapító tagjai az Iparegyesületnek, 1844-től tagjai a liberális értelmiséget és politikusokat tömörítő Nemzeti Körnek, 1846-ban a képzőművészet pártolására létesült Pesti Műegyesületnek. Az Országúton (ma Múzeum körút) 1838-ban emelt székhelyük díszes fogadások színtere. A testvérpár által az Iparegyesület javára 1844 márciusában rendezett estélyről a *Pesti Hírlap* „a’ vallás- és rangkülönbség nélküli socialis egyesülés” példaértékű eseményeként számolt be.² 1844 nyaratól Kunewalderék háza szolgált a Nemzeti Kör székhelyeként. 1845 őszén a többség átköltözött az Úri utcai Horváth-házba, de a Nemzeti Körből ekkor kivált kisebbség, a Pesti Kör megmaradt a Kunewalder-házban, amely a két kör 1847. januári újraegyesüléséből alakult Ellenzéki Körnek szintén átmeneti székhelyévé vált.

Az 1840-es évek második felétől Kunewalder Jónás a magyarországi zsidóság – Michael Silber kifejezésével – „félhivatalos” vezetőjének tekinthető. 1845 végétől a pesti zsidó község társelnöke, a következő évtől az V. Ferdinánd által eltörölt türelmi adó megváltási díjának befizetését felügyelő országos bizottmány elnöke.³ Zsidó minőségében Kunewalder 1844-ben nyilatkozott először. Már itt szembevetőd a magyarországi zsidók, illetve saját nevében tett nyilatkozatainak érzelmi és tartalmi jellegzetessége: zsidó mivoltának dacos vállalásával párosuló sértett önérzete, amiért hazája – gazdasági-társadalmi szerepe dacára – kirekeszti és egy sorba állítja nincstelen hitfelei lenézett tömegével. Miután beválasztották a magyarországi ipar védelmére létrehozott Védegylet választmányába, megválasztását a következő, az 1843–1844-es országgyűlésre utaló szavakkal utasította el: „Az utolsó év tárgyalásai, a midőn a törvényhozó testület kebelében olyan 240 000 magyar-

nak sorsa felett tanácskoztak, kik velem együtt a gondviseléstől zsidóknak születtek; és a mely alkalommal

Pozsony,
1848. április,
zsidóellenes
zendülés

mindig az elvetemült és alacsony lelkű zsidók szolgáltak az ítéletben irányadóul,

míg a becsületes, mocsoktalan, és a hazához híven ragaszkodó zsidókat – mint a minők velem együtt ezrenként élnek hazánkban – egészen mellőzték, szívemen mély sebeket ejtettek. [...] A legnagyobb anomáliának is tartom, hogy egyrészt a legelvetemültebbekhez számíttassam, míg más részt azon magas kitüntetés érjen, egyúttal tanácskozni az ország javáról oly férfiakkal, kikre, mint hazánk büszkeségére tekintünk.”⁴

A honi zsidóság félhivatalos szószólója minőségében Kunewaldernek a nagy nyilvánosság előtt tett első politikai megnyilvánulása egy 1847. szeptember 23-án kelt körlevél volt, amelyet a *Magyarországi és kapcsolt részekbe-li izraelitákat* képviselő választmány és a pesti izraelita község elnökeként intézett a megyékhez és a hírlapokhoz azzal a kérelemmel, hogy a legközelebbi országgyűlésen „a közállomány sáncaiba törvényszerűleg leendő felvételünket hathatós szavával is gyámolítani méltóztatassék”.⁵ Kunewalder jól tudta, hogy az 1840-es évek elejéhez képest az emancipáció ügye jócskán vesztett népszerűségéből. „Íranyunkban országszerte sok ellenszenv uralkodik”, írta sajnálkozva, majd újfent felsorolta az emancipáció érdekében általában felhozott érveket. A hangsúlyt kifejezetten az emancipációnak az ország érdekei szempontjából előnyös voltára helyezte. Mivel még az emancipációt pártoló követi utasítások többsége is azt követelte, hogy egyenjogúsításuk előtt a zsidók mutassák be „hitelveiket”

a zsidók kötelessége, hogy „a leggyökeresebb reformokat” megkezdjék.

annak bizonyítására, hogy vallásuk nem képez államot az államban és nem akadályozza közeledésüket a keresztény magyar társadalomhoz, Kunewalder csatolta beadványához azt a Schwab Löw által írt dolgozatot, amelyet a *Magyarországi és melléktartományi izraeliták képviselői* 1846-ban elfogadtak a zsidó vallás foglalatjaként.⁶

A Kunewalder által fogalmazott körlevél sajátossága a hangnem keserősége: „Hogy magyarok legyünk, vala törekvésünk és büszkeségünk s minden pillanatban azon figyeltetéssel találkozunk, hogy ilyenekül tekinteni magunkat, még jogosítva nem vagyunk”. E „kemény büntetés”

a zsidóknak „születésükkor homlokukra süti a hátravetetés bélyegét”.

Noha Kunewalder elvileg az ország egész zsidósága érdekében beszélt, írásában legfőképp saját rétegének sorsa felett, vagyis mondhatnánk saját sorsán kesergett. „Lehet-e nemesítés és erkölcsi haladás tekintetében általános törekvés a Mózes-vallású magyarok között, a meddig a tömegek azt látják, hogy hitsorsosaiknak még ama nevezetes része is, melynek hű honszeretete, a többi honlakosok nyelvéhez, erkölcsiéhez, szokásaihoz ragaszkodása és tiszta, erkölcsös életmódja kétségbe nem vonható, politikai tekintetben és polgári viszonyaiban a legaljasabbakkal egy fokon áll?” Amint a szöveg más passzusában, itt is felsejlik a részleges emancipáció gondolata. A „nemes lelkű magyar nemzet”, fejezte ki reményét az ország egész zsidósága nevében beszélő, de annak zömétől magát egyben diszociálódó községi elnök, „nem fogja tovább a jókat a gonoszokkal, méltókat a méltatlanokkal egyetemlegesen összefogni, nem fogja a hitünkbeli becsületes kereskedőt és gyárost, ki a hazai ipart mozdítja elő, a művészt és tudóst, ki a művelődést és tudományt terjeszti az országban, a kézművest és földművelőt, ki e pályát minden akadályok dacára követi, sorsa javulása iránt végképen kétségbe ejteni”.

Majd jött a forradalom. A március 15-i *Tizenkét pont* negyedik „törvény előtti egyenlőséget” követelt „polgári és vallási tekintetben”. Március 16-án Kunewalder Jónást beválasztották az előző este alakult Közbátorságra Ügyelő Választmányba. Március 17-én a Választmány ülésén Kunewalder bejelentette, „miképp feloszlattván a zsidó községet, ez már csak ideiglenesen működik”.⁷ Ugyanazon a napon a türelmi adó befizetését felügyelő választmány elnöki minőségében újabb körlevelet bocsátott ki.

Korábbi keserősége itt mámoros bizakodásba csapott át.

Kunewalder számára, akit a *Tizenkét pontot* a pozsonyi országgyűlésnek átadni hivatott küldöttségbe is beválasztottak, bizonyosnak tűnt, hogy eljött az emancipáció ideje. „Mi csak honfiak, csak magyarok vagyunk, miután hazánk már minket is kebelébe fogad, és egyből

lakosaival egyenlősit; lám! amire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kilátást nyitott, íme Istennek hála, valósággá lett.” A zsidóknak immár arra kellett csupán gondot fordítaniuk, hogy „mint erényes honfiak [...] *olvadjanak egybe az összes népességbe*”.⁸

A március 18-án gőzösre szállt pesti küldöttség másnap megérkezett Pozsonyba, ahol az aznap történetesen Széchenyi István elnökle alatt összeült kerületi ülésen átadta a 12 pontos petíciót az országgyűlésnek. Mialatt Szentkirályi Móric felolvasta a 12 pontot, a *Pesti Hírlap* tudósítása szerint „egyes pontjainál részint ezt kiálta a tábla: megvan! részint: meglesz!”⁹ Ebben a pillanatban Kunewalder joggal gondolhatta: a zsidók emancipációja bevégzett ténynek tekinthető.

Keserű csalódás várt rá. A városban ezen a napon kitörő többnapos zsidóellenes zavargások hatására március 21-én a szabad királyi városokról rendelkező 1848. évi XXIII. törvény 6. paragrafusa, amely a városi polgároknak eredetileg „valláskülönbség nélkül” adta volna meg a szavazati jogot, „törvényesen bevett valláskülönbség nélkül” fogalmazással, vagyis a zsidók kizárásával került szavazásra. Az előző év decemberében Kossuth Lajos még utalást tett a legalább részleges, vagyis a zsidó társadalom művelt, illetve vagyonos rétegeire kiterjedő emancipáció lehetőségére, külön kiemelve, mennyire sajnálja, „hogy p. o. Pesten Kunewalder méltatlannak találta politikai jogokra csak azért, mert Máramarosban vagy Pozsonyban söpredék zsidótömeg van.”¹⁰ Március 21-én már mindennemű emancipáció elodázását javasolta, hiszen, amint mondta: „Fáj az ember lelke, ha mindenütt látja a szabadság országának terjedését, s abból csak a zsidó-népet látja kizárva. De az előítélet megvan, s annak vakságával, a költő szerint, istenek is hiába küzdenek.” A fosztogatással és erőszakkal párosuló pozsonyi antiszemita zavargásokért Kossuth implicite a zsidókat tette felelőssé, kijelentvén, miszerint ezek forrása „nem a gyűlölet, hanem a félelem”, amit pedig a zsidók váltanak ki, „mert magukat az életben elkülönítik”.¹¹ Végül egy ugyanazon a napon elkészített, az 1848-as reformtörvények szellemének látványosan ellentmondó törvénytervezet megbízta az eljövendő független magyar kormányt, hogy egyes, közelebbről meg nem határozott zsidó és keresztény személyek közreműködésével vizsgálja meg „a zsidó valláson levők belállapotait” és terjesszen a következő országgyűlés elé egy törvényjavaslatot „az e tekintetben szükséges reformokra nézve”.¹² Az egyértelműen sebtében összefercelt javaslat, amely az emancipációról említést sem tett és egy szóval sem indokolta meg, miért is kéne a zsidóknak megreformálniuk vallásukat, gyorsan feledésbe merült, az országgyűlésen nem is került tárgyalásra.

Kunewalder Jónás a pesti küldöttséggel még aznap elhagyta Pozsonyt. Másnap, március 22-én, egy immár magánszemélyként kiadott, a „Moses vallású magyarokhoz” intézett röplapban kijelentette: a dolgok „jelen állá-

„Ezzel azután el volt temetve a zsidók egyenlőségjogúsításának kérdése.”

sánál fogva” a zsidók kötelessége, hogy „a leggyökere-
sebb reformokat” megkezdjék.¹³

Ennél többet nem mondott, de a *Pesti Hírlap* szerint a
sábbát vasárnapra való áttétele, vagyis az országban ek-
kor megsokasodó radikális reformegyletek repertoárjának
egyik klasszikus eleme is az általa tervbe vett reformok
közé tartozott.¹⁴ Csakhogy a pesti zsidó község vezetősé-
gében Kunewalder társai nem osztották elnökük radikális
elképzeléseit, amelyektől a március 26-i elöljárósági ülés-
sen világosan elhatárolódtak. Ez volt az utolsó ülés, ame-
lyen Kunewalder megjelent. Március 31-én az
országgyűlés elfogadta a törvényesen bevett vallásfeleke-
zetek egyenlőségéről szóló, a nem bevett zsidó felekezetet
értelemszerűen kihagyó XX. törvényt. Egy képviselő fel-
vetésére, vajon mi fog történni a zsidókkal, Kossuth önma-
gát ismételve úgy nyilatkozott: „A jelen körülmények közt
éppen azoknak, kik baráti az emancipációnak, kívánni
kell, hogy e perczen ne történjék semmi e részben; mert
vannak akadályok, mikkel bizonyos perczekben istenek
sem küzdhetnek meg.”¹⁵ A rabbi-történész Bernstein Béla
szavaival: „Ezzel azután el volt temetve a zsidók egyen-
jogúsításának kérdése.”¹⁶

A temetés hivatalosan április 3-án ejtetett meg, amikor
a pesti zsidó község elnökéhez, vagyis Kunewalder Jónás-
hoz küldött levelükben a Miniszteri Országos Ide-
iglenes Bizottmány tagjai közölték, hogy a
legközelebbi országgyűlésig a zsidóknak meg
kell elégedniük a már korábban elnyert jogaik él-
vezetével. Április 6-án, miután pár nappal koráb-
ban Bergl József kaposvári orvosnak írt levelé-
ben még azt ígérte, hogy továbbra is küzdeni fog
a zsidók helyzetének javításáért, Kunewalder Jó-
nás a Szent Rókus plébánián családjával együtt
megkeresztelkedett.¹⁷ Hogy kitérése reményvesz-
tettségéből és elkeseredéséből fakadt, eziránt alig-
ha lehet kétség. Hogy elkeseredését inkább ke-
resztény honfitársai váltották-e ki, akik nem vol-
tak hajlandók megadni a hitfelei zöménél neki és
hasonszőrű társainak szerinte jobban kijáró jog-
egyenlőséget, illetve inkább hitsorsosai, akik a ra-
dikális vallási reformtól való elzárkózásukkal
megítélése szerint megfosztották a reménytől,
hogy az országnak zsidóként is egyenjogú polgá-
rává válhat, e kérdés nyitott marad.

JEGYZETEK

- 1 Budapest. *Hetilap*, 1848. ápr. 11. 459.
- 2 Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1844. márc. 31. 222.
- 3 Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok*, 126. évf. 1992. 2. sz. 134.
- 4 Bergl József: *A magyarországi zsidók története. Legjobb kútfők után*. Kaposvárott, Nyomatott Jeit-
teles Hermannál, 1879, 87–88.

- 5 A körlevelet közli Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847–1894*. I–II. Bp., Boruth E. könyvnyomdája, 1894, I. 4–7.
- 6 Ld. Schwab Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert okta-
tásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gya-
nánt*. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1846.
- 7 Birányi Ákos: *Pesti forradalom. (Martius 15–18.) Hiteles
adatok nyomán*. Pest, Nyomatott Trattner Károlynál, 1848,
47.
- 8 Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*.
Bp., Múlt és Jövő, 1998, 63–64.
- 9 Országgyűlés. *Pesti Hírlap*, 1847. márc. 23. 247.
- 10 Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Saj-
tató alá rendezte Barta István. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951,
383.
- 11 Pozsony, márt. 21-én. *Pesti Hírlap*, 1847. márc. 24. 251.
- 12 Uo. 252.
- 13 Kunewalder Jónás: *Moses vallású magyarokhoz. Tisztelt
testvérek! H. n. [Esztergom], Nyom. Beimelnél. OSZK PK.
Kny. 1848.2°/49.*
- 14 Pest, ápril 7-én. *Pesti Hírlap*, 1848. ápr. 8. 309.
- 15 Országgyűlés. *Pesti Hírlap*, 1848. ápr. 7. 305.
- 16 Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és
a zsidók*. Bp., Múlt és Jövő, 1998, 33.
- 17 Bergl József: *A magyarországi zsidók története*, i. m. 88.; Ku-
newalder. *Reform*, 1848. ápr. 9. 15.; Pesth-Ofner Neuigke-
itsbote. *Der Ungar*, 1848. ápr. 9. 679.; Vegyes hírfüzés. *Ha-
zánk*, 1848. ápr. 15., melléklet a' 200-ik számhoz, oldalszá-
mozás nincs.

ÉLET ÉS IRODALOM

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes
előfizetési díj
1 évre **19 860 Ft**
Megrendelhető
a szerkesztőségben
(1089 Bp., Rezső tér 15.)
Telefon: 210-5149,
210-5159
Fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

AMI A CÍME.

Megjelenik minden pénteken!
Keresse az újságárusoknál
vagy fizessen elő!

Veszprémy László Bernát

TRIANON ÉS CIONIZMUS

Nemzeti katasztrófa és nemzeti újjászületés

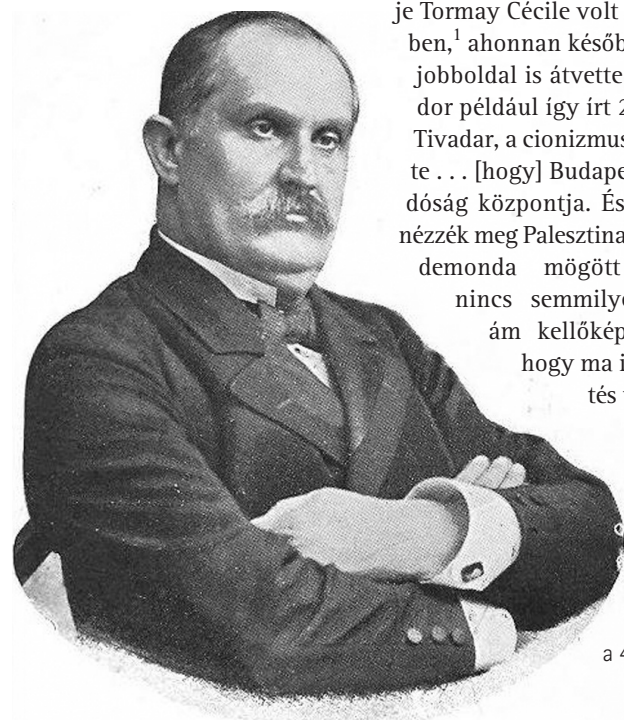
A trianoni határokon kívül rekedt cionisták sajátos dilemma elé kerültek. Egyrészt nem kívántak részt venni a magyar identitásához ragaszkodó, titkon (vagy nyíltan) revízióra váró zsidók törekvéseiben, hiszen saját nemzeti célokkal rendelkeztek. Azonban sokan igenis éreztek nosztalgiát egykori hazájuk iránt, hiszen kiszakadni a magyar kultúrkörből hosszas, és sokszor egy életúton át sikertelen folyamat volt.

Létezik egy szélsőjobboldali fórumokon keringő kép, mely Herzl Tivadart ábrázolja, amint éppen késsel ront rá Nagy-Magyarország térképére. A kép azon szélsőjobboldali legendára utal, mely szerint a cionistáknak valamifajta „köze” lett volna Trianonhoz. A legenda első terjesztője Tormay Cécile volt *Bujdosó könyvében*,¹ ahonnan később a hazai szélsőjobboldal is átvette azt. Pörzse Sándor például így írt 2011-ben: „Herzl Tivadar, a cionizmus atyja is követelte . . . [hogy] Budapest le[gyen] a zsidóság központja. És innentől fogva nézzék meg Palesztina sorsát!”² A mendemonda mögött természetesen nincs semmilyen valóságalap, ám kellőképpen érzékelteti, hogy ma is számos félreértés terjed Trianon és a cionista zsidóság kérdése-

vel kapcsolatban. S míg a Trianont „okozó” cionisták vádja valóban csak kitaláció, addig bizonyos kérdéseket nem lehet megkerülni a határon túlra került nemzeti gondolkodású zsidósággal kapcsolatban.

Ahogy azt a határon túli cionistákról szóló hazai szakirodalom is kifejti,³ a trianoni Magyarországon kívül szakadt cionisták sajátos dilemma elé kerültek. Egyrészt nem kívántak részt venni a magyar identitásához ragaszkodó, titkon (vagy nyíltan) revízióra váró zsidók törekvéseiben, hiszen saját nemzeti önképpel és saját nemzeti célokkal rendelkeztek. Azonban sokan igenis éreztek nosztalgiát egykori hazájuk iránt, hiszen kiszakadni a magyar kultúrkörből hosszas, és sokszor egy életúton át sikertelen folyamat volt. Mindazonáltal saját cionista projektjük folytatása okán jó viszonyt kellett ápolniuk az idegen hatóságokkal, melyek végig gyanakodva tekintettek a főleg magyar nyelven dolgozó és publikáló cionistákra. A magyar cionisták esete hasonlítható a Csehszlovákiában saját zsidó identitásukat kereső értelmiség, Brod, Weltsch, Bergmann, sőt Kafka példájához: ők a cionizmus intellektuális önértéke mellett a fellobbanó cseh, német nacionalizmus okán kapaszkodtak a zsidó identitásba.

Hogy a magyar identitását megőrizni akaró – „asszimiláns” – zsidókkal konfliktusaik adódtak, arra már igen korán számos incidens fényt derített. A témával foglalkozó Gidó Attila idéz egy ilyen esetet munkájában: mikor két magyar zsidó, Barabás Béla az Országos Magyar Párttól és Székely Viktor kolozsvári gyárigazgató kijelentették, hogy „[a zsidóság] a magyar nemzet integráns részét képezi . . . mivel egynek érzi magát a magyarsággal”, az erdélyi cio-

Barabás Béla,
Arad
országgyűlési
képviselője,
a 48-as függetlenségi
párt alelnöke

nisták azonnal reagáltak: „súlyos politikai tévedésnek” nevezték a nyilatkozatot, és a lap főszerkesztője arról írt, hogy „Miért, mi jogon és mi alapon vallhassa magát a zsidó magyar nemzetiségűnek, és ilyen alapon reklamálhatná ma magának a magyarság a zsidót . . . amikor egy évezreden át nem tartott magyarnak?”⁴

Kritikájuk egy részét annak kell betudni, hogy a cionisták a zsidóságot, mint etnikai-népi közösséget, objektív és megmásíthatatlan tényezőként kezelték, nem pedig vállalkás kérdéseként. Az asszimiláció így előttük nem méltató kísérlet, hanem bukásra ítélt téveszme volt. Így írt a kolozsvári *Új Kelet* cionista lap szerkesztője, Székely Béla, aki kifejtette, hogy az a zsidó, aki ma magyarnak vallja magát, holnap románnak fogja, mindig követve az asszimilánsok – szerinte – gerinctelen útját. A származás szerint nem volt lecserélhető: „A mi felfogásunk szerint nem lehet és nincs is olyan zsidó, ki kiléphet faji, nemzeti hovatartozásából”.⁵ Mindez azonban nem korlátozódott Erdélyre. Egy ébredő lap – méltató – sajtószemléje szerint érsekújvári *Ha'madrich*-ban így írt Nemes-Náthán Albert: „Mikor egy zsidó magyarnak vallja magát, az éppúgy hazudik, mintha hottentottának vallaná magát azon az alapon, hogy a hottentották földjén lakik”.⁶

Azonban a magyarsághoz tartozás sok cionistában továbbra nosztalgikus emlék, alkalmanként aktív ügy maradt. Mikor még minden jel arra utalt, hogy Ausztria valóban megszerzi teljes Nyugat-Magyarországot, a budapesti *Zsidó Szemle* cionista lap így fogadta a hírt: „Újra leválik az ország testéből egy jókora darab földterület, ismét elszakítanak a magyar haza fiaitól félmilliónyi ember, akiket ha nemzetségre nézve nem is fűz egyé a vérségi kötelék, de testvérré forrasztotta az évezredek együttélése, a tradíció, a kultúra”. Mint írták, „fokozottan” érzik a fájdalmat, mert „a magyarországi cionista központ egyik legegységesebb, legbuzgóbb és legáldozatkészebb osztálya, a soproni alosztály esik ki a közvetlen központi vezetésből”. A lap meg is szólaltatta Lantos Jakab soproni cionista vezetőt, aki így fogadkozott: „Hiszünk, hogy a politikai sorompó nem fog elválasztani bennünket az anyaközponttól. Hiszen a táborunk, a fiatalság túlnyomó százaléka magyar, és magyar szóval tanulta meg a cionista kultúrát, törekvéseket . . . Ha megtörténik az átcsatolás, csinálunk egy zsidó hetilapot, magyar hetilapot. Megtartjuk Nyugat-Magyarország zsidóságát a magyar nyelvnek, a magyar kultúrának, hiszen nem tarthat ez az állapot örökké. Egy pár év...”⁷

A *Zsidó Szemle* hasonlóképp örvendezett, mikor Jugoszlávia kiűzítette Pécsét, melyet az első világháború végétől fogva megszállva tartott, s mely város 1921 augusztusában csatlakozott újra Magyarországhoz. Boldog cikkei mellett azonban beszámolt a korabeli magyar uralommal érkező antiszemitizmusról is, például a pécsi cionista *Szombat* folyóirat betiltásáról.⁸ A szerb megszállás alatt fontos szerepet játszott a magyar kultúra megtartásában Pfeiffer Izsák pécsi cionista rabbi, akit a pécsi püspök-

ki rezidencián fogadott Horthy Miklós 1921 őszén. A rabbi elmondta, hogy a pécsi zsidóság hazafias, és hogy „a romba dőlő haza újjáépítésében továbbra is részt kíván venni”. Horthy szép szavakkal köszönte meg a rabbi patriotizmusát.⁹

1918: a román katonaság bevonul Kolozsvárra

S noha semmi sem feltételezi, hogy a magyar cionisták csupán aktuálpolitikából nyilatkoztak a magyar kultúrához tartozásukról, Lantos Jakab kijelentése, miszerint a soproni cionisták „magyar szóval tanulták meg a cionista kultúrát”, sokat elárul. A pécsi Pfeiffer rabbi például híres szövszólója volt az asszimiláció-kritikának: mint mondta, az asszimiláns zsidók „úgy beletehénkedtek a magyarságba . . . mintha ükapáik Szent István ispánjai lettek volna”.¹⁰ Jellemző, hogy Sopron visszatértekor is a soproni cionisták „államhűségét” emelte ki a *Zsidó Szemle*, nem pedig „magyar mivoltukat”, vagy valami hasonló, általában a rivális *Egyenlőség* lapjain megjelenő gondolatot.¹¹

Az igazsághoz tartozik, hogy a szomszédos államok nemzetiségéhez sem kívántak csatlakozni a cionisták, és ott is csak „állampolgári köteleseik betartásáról” beszéltek. Az *Új Kelet* ezt „legszentebb kötelességnek” nevezte,¹² ám a lap szerkesztői cikke a gyulafehérvári román unió emléknapiján nem hagyott kétséget állásfoglalásuk felől. Mint Marton Ernő írta, a zsidóság először nem vett részt az ünnepségben, majd látva, hogy „Nagy-Románia megszilárdult”, elismerte a románság demokratikus jogainak legitim kiélését Erdély Ó-Romániával való egyesítésében. „Az erdélyi zsidóság immár őszinte szívvel és fenntartás nélkül vesz részt a román nép ünnepén”, mint román állampolgárok – hangsúlyozta többször a cikk.¹³ A magyar református sajtó, noha évekkorábban, de felfigyelt az effajta megnyilatkozásokra, mire a fővárosi *Zsidó Szemle* össze is foglalta azok lényegét: „Romániának egyelőre szükség van még a zsidóságra”, a románok pedig támogatják a cionizmust, mint a zsidóság magyarságról való leszakításának „eszközét”.¹⁴

A Hasomer Hacair cionista ifjúsági szervezet egy csoportja 1940-ben, Marosvásárhelyen

Ez az érdekegyezés azonban alkalmanként utólag akár ellentmondásosnak is tűnő helyzeteket produkált. Kolozsvárott Palesztina brit uralom alá kerülését együtt ünnepelték a cionisták a helyi nacionalista román hatóságokkal. Az *Új Kelet* szerint „kék és fehér zsidó színekben pompázott a város . . . két román trikolór között zsidó színeket lobogtatót a szél . . . A vendégek padján megjelen[t] a helyőrség képviselője mellett Hodor Victor alispán [is]”.¹⁵ Utóbbi jelenléte különösen ironikus, hiszen az antiszemita román Nemzeti Reneszánsz-front tagja volt.¹⁶ Hasonlóan zajlott a vajdasági első cionista kongresszus Újvidéken, melyet meglátogatott Ljoti Ljubomir állami tanfelügyelő, aki így szólt az egybegyűlt cionistákhoz: „A zsidóság hazáját és nyelvét elvesztvén, szétszóródott a világon és ez okozta, hogy lelkileg a zsidóság mindig elégedetlen volt. Egész emberek csak a templomban voltak. Az itt hallott szavak nagy örömmel töltötték el. A zsidóság végre megtalálta a helyes utat: azt mondja, hogy csak zsidó akar lenni. Ismerek olyan zsidókat, akik máról holnapra szerbnek vallották magukat. Ez gyalázatos, aljas eljárás. Önöknek szabad népnek kell lenniük és evégből saját országára, saját nyelvre kell törekedniük, ezzel méltóságot biztosítanak maguknak”.¹⁷

S noha az *Egyenlőség* rendszeresen érvelt azzal, hogy a zsidóság határon túli tömegei magyarok,¹⁸ a népszámlálási adatok szerint a felvidéki és az erdélyi zsidók többsége zsidó nemzetiségűnek, vagy nem magyar anyanyelvűnek vallotta magát.

A felvidéki zsidók az 1921-es népszámláláson 53,9%-ban vallották magukat „zsidó nemzetiségűnek”, Kárpátalján pedig 87,3%-ban. Ugyanez a szám az 1930-as népszámláláson még tovább csökkent: Kárpátalján újabb 12 000 zsidó vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, s bár Felvidéken a számuk csökkent, ezzel párhuzamosan a magukat magyarnak valló zsidók száma is csökkent, ami általános népességfogyásra utalhat.¹⁹

Erdélyben az 1921-es népszámlálás nem adott lehetőséget a zsidók identitásának megválasztására – minden

zsidó vallású személyt automatikusan zsidó nemzetiségűnek regisztráltak. Ekkor 181 340 zsidót találtak Erdélyben. Az 1930. évi népszámlálás során pedig – mikor már meg lehetett adni nemzetiségi hovatartozást –, 178 699 fő vallotta magát zsidó nemzetiségűnek.²⁰ Gidó Attila könyvében táblázatba helyezve szemlélteti ezt: a magukat zsidó nemzetiségűnek vallók aránya a legtöbb vizsgált erdélyi településen 90% felett van, Balázsfalván pedig, az erdélyi cionizmus kiindulópontján, pedig egyenesen 100%.²¹ Ehhez hozzá kell fűzni, hogy mind az adatokat idéző Gyurgyák János, mind pedig Gidó Attila kételyeket fogalmaztak meg a román adatok hitelességével szemben, ám Gidó szerint még így is feltételezhető, hogy az erdélyi zsidók legalább negyede aktív cionista volt.

	izraeliták	zsidók	
			%
Arad	7 801	7 057	90,4
Balázsfalva	227	227	100,0
Beszterce	2 198	2 177	99,0
Brassó	2 594	2 267	87,3
Csikszereda	268	253	94,4
Dés	3 360	3 346	99,5
Déva	914	848	92,7
Fogaras	390	388	99,4
Gyulafehérvár	1 558	1 480	94,9
Kolozsvár	13 504	13 062	96,7
Lugos	1 418	1 387	97,8
Máramarossziget	10 609	10 526	99,2
Marosvásárhely	5 193	4 828	92,9
Nagyvárad	19 905	14 764	74,1
Oravicabánya	147	101	68,7
Segesvár	161	146	90,6
Sepsiszentgyörgy	378	281	74,3
Szatmárnémeti	11 533	10 693	92,7
Szeben	1 441	1 308	90,7
Székelyudvarhely	313	283	90,4
Temesvár	9 368	7 171	76,5
Torda	852	847	99,4
Zilah	429	411	95,8

Forrás: Gidó Attila: *Úton*. (2007) 104. oldal

A délvidéki zsidóság két háború közötti történetéről igen keveset tudunk, de szemléletes, hogy az újvidéki cionista kongresszuson az újvidéki hitközség elnöke, és a zentai főrabbi is cionista színekben volt jelen, illetve húsz másik hitközség képviseltette magát. A helyi cionista szervezet ekkor mindössze két éves volt, de már komoly jelenlétük volt a Délvidéken.²² A zombori és a zágrábi hitköz-

ségek cionista vezetőséget választottak 1921-ben, és Újvidéken, illetve Bácskán is adtak ki cionista lapokat.²³ A *Zsidó Szemle* örömmel jelentette, hogy olyan helyeken gyűjtenek már sékelt, „ahol még négy évvel ezelőtt a cionizmusról beszélni is alig lehetett”.²⁴ Az *Egyenlőség* többször belebukott anticionista kampányába: Farkas Mózes erdélyi zsidó vezetőt, mint a cionizmus ellenségét mutatta be olvasóinak, csak hogy Farkas rövidesen nyilatkozatban álljon ki a zsidó nemzeti gondolat mellett.²⁵

A határon túli asszimiláns zsidóság dilemmáiban a cionisták kétségkívül saját nézeteik igazolását látták. Mint egy szlovákiai cionista levél írta, a régi magyar zsidó vezetőség politikájának eredménye „az asszimiláció s a külföldi zsidóságban uralkodó eszméáramlatoktól való teljes elzárkózás” volt. A kritikus írás szerint „most, hogy legalább egynegyed millió régi magyarországi zsidó cseh impérium alá került, várni lehetett volna valami új orientációt”, ám az asszimiláns, vagy vallási alapon anticionista vezetők továbbra is a cionistákat támadják, vagy éppen „szlovák hazafiaknak” tartják magukat. „Úgy úzik kiseded játékaikat, mint egykoron Nagy-Magyarország legboldogabb napjaiban”. Ám „miben is állhat egy átlagos neológ zsidónak zsidó volta, ha nem akar magyar mártír, ha nem lehet faj-cseh, vagy nem mer cionista lenni”? – tette fel a logikus kérdést az író. Szerinte „a kicsinyes pártoskodáson át lassan, de biztosan a cionizmus felé halad a zsidóság útja”.²⁶ Egy másik cionista cikk is egyértelművé tette: „Mindenki tisztában van azzal, hogy egy többféle nemzetiség által lakott területen a zsidóságnak csak egyetlen modus vivendi van: a zsidó nacionalizmus”.²⁷ Ám még egy alapvetően magyar hazafias szemzőgből írt 1938-as zsidó cikk sem tagadta, hogy a határon túli zsidó fiatalság a cionizmus híve.²⁸

Trianont követően a zsidóság különböző irányai egyedi válaszokat adtak a katasztrófaként látott országvesztés problémájára. A magyarsághoz tartozás hívei az asszimiláció további hangoztatásában, a revízióra várásban bíztak. Szomorú választ kaptak azonban például a felvidéki zsidók, akik több esetben is abúzusért 1938-ban.²⁹ A főleg magyar nyelven író, és így a magyar hatóságok és saját számára is látható cionisták eközben igyekeztek megfelelni saját nemzeti céljaiknak: jó viszonyt ápolni az utódállamokkal, de közben nem mutatni kitörő örömet az új határok okán. Sajátos egyvelege tűnik ki ennek a stratégiának, ha egymás mellé tesszük a budapesti *Zsidó Szemle* Sopronról, és a kolozsvári *Új Kelet* gyulafehérvári unióról szóló cikkeit. S noha szükség lenne további levéltári kutatások elvégzésére a teljes határon túli zsidóság történetével kapcsolatban, a jelek arra látszanak mutatni, hogy a cionizmus valóban sikerrel vette a trianoni akadályt, és népszerűvé tudott válni a határon túli hitközségekben. A forrásokat olvasva egy újabb kelet-európai nemzeti feszültség szemtanúi lehetünk: az egyik nép nemzeti katasztrófája a másik nép számára adott lehetőség volt.

JEGYZETEK

- 1 Tormay Cécile: *Bujdosó könyv* (Szeged: Lazi, 2009), 273.
- 2 Pörzse Sándor: Euró, Irán, Herzl – Apokalipszis. *Barikád*, 2011. november 17. 3.
- 3 Nemrég lapunk közölt egy interjút az erdélyi zsidóság magyarsághoz tartozni akarásáról, ám eddig kevés írás dolgozta fel a cionisták – azaz a magyarsághoz éppenséggel tartozni nem akaró zsidók – Trianonra adott reakcióit, ahhoz való viszonyát. Rövid kivételt egyedül Zima András és Glässer Norbert kiváló történészek cikke képez, illetve Gidó Attila erdélyi zsidókról szóló monográfiája, mely online is elérhető.
- 4 Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)* (Csikszereda: ProPrint, 2009), 92–93.
- 5 Székely Béla: Zsidók, magyar és magyar-zsidók. *Új Kelet*, 1923. október 15. 1. Lásd még: <https://ujkelet.live/2017/01/27/%EF%BB%BFszekely-bela-az-uj-kelet-lelekbuv-ar-igaz-gatoja/>
- 6 Cionizmus Észak-Magyarországon. *Ébredő Magyarország*, I. évf. (1919), 4–5. sz. 17.
- 7 Levél Nyugatmagyarországból. *Zsidó Szemle*, 1921. augusztus 26. 4.
- 8 Székely Nándor: Baranya zsidóinak ünnepe körül. *Zsidó Szemle*, 1921. szeptember 16. 11–12.
- 9 Pécsi levél. *Zsidó Szemle*, 1921. október 24. 10.
- 10 Pfeiffer Izsák: A zsidóság problémája. *Husadik Század*, I. évf. (1914), 563.
- 11 Sopron. *Zsidó Szemle*, 1921. december 23. 4.
- 12 Klein Miksa: Ügyeljetek állampolgárságotokra! *Új Kelet*, 1924. április 28. 3.
- 13 Marton Ernő: A tízéves Gyulafehérvár. *Új Kelet*, 1928. december 1. 1.
- 14 Erdélyi zsidók. *Zsidó Szemle*, 1921. június 3. 6.
- 15 Az első ratifikálási ünnep Erdélyben. *Új Kelet*, 1922. augusztus 9. 2–3.
- 16 Francisco Veiga: *Istoria G rzii de Fier: 1919–1941: mistica ultranationalismului* (Bukarest: Humanitas, 1993), 264.
- 17 A vojvodinai zsidóság első cionista kongresszusa. *Zsidó Szemle*, 1921. március 11. 11–12.
- 18 Friedman. *Egyenlőség*, 1926. augusztus 28. 6.
- 19 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet* (Budapest: Osiris, 2001), 197–208.
- 20 Uo.
- 21 Gidó: *Úton*. I. m. 104.
- 22 A vojvodinai zsidóság első cionista kongresszusa. I. m. Néhány releváns munka felsorolásához lásd: <http://kettosmerce.blog.hu/2016/01/27/kozulunk-es-mellolunk-a-holokausztt-nemzetkozi-emleknapijara>
- 23 Zsidó élet Vojvodinában. *Zsidó Szemle*, 1921. február 25. 10.
- 24 Vajdasági hírek. *Zsidó Szemle*, 1921. június 3. 11.
- 25 Az erdélyi zsidóság és a népszámlálás. *Zsidó Szemle*, 1921. január 28. 4.
- 26 Levél Szlovákiából. *Zsidó Szemle*, 1921. január 14. 6.
- 27 Neológ cseh és orthodox szlovák hazafiak. *Zsidó Szemle*, 1921. március 11. 6.
- 28 Ungár Joób: A magyar zsidóság. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938* (Budapest: Az Ország Útja, 1938), 57. Idézi: Gyurgyák: *Zsidókérdés*. I. m. 199.
- 29 Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken (1938–1945). Az első bécsi döntés és következményei* (Budapest: Jaffa, 2014), 196.

Szczepan Twardoch

A KIRÁLY

Részlet a szerző tavaly megjelent regényéből, amely előreláthatóan 2018 őszén lát napvilágot magyarul a Typotex kiadó gondozásában.

Két Varsó gyűlt össze a ring körül: két nyelven beszéltek, külön világban éltek, más-más újságot olvastak, legjobb esetben könnyen, legrosszabb esetben gyűlölettel, de rendszerint csak kimért ellenszenvvel viseltettek a másik iránt, mintha nem is a szomszéd utcában laktának, hanem egész óceán választaná el őket egymástól; én vézna, sápadt fiatalember voltam, ott születtem valahol, nem emlékszem, hol, talán tizenhét évvel korábban, tehát, mondjuk, 1920-ban, és a Mojzesz nevet kaptam, a Bernsztajn vezetéknévet csak örököltam az apámtól, Naumtól, anyám, Miriam is ezt a nevet viselte, mindketten mózesvallásúak, ott születtem a nem sokkal korábban függetlenné vált Lengyelország állampolgáraként, s mint e Lengyelország némiképp másodrendű állampolgára ültem a Városi Filmszínház nézőterén, amely annak idején Új Színház volt, majd a Długa és Hipoteczna utca sarkán álló épületbe beköltözött Bogusławski színháza s végül a mozi és a bokszt. (...)

Most a nehézsúlyú boksztolók léptek a ringbe.

– A jobb sarokban a Legia Varsó versenyzője, Andrzej Ziemiński! – kiáltotta a műsorközlő. Taps.

Határozottan ő volt a legjobb képű mind közül, nem is ökölvívónak, inkább könnyűatlétának látszott. Langaléta férfi, hosszú, bár izmos végtagok és úszókat idéző, ugyancsak hosszú felsőtest, egész világos,

szinte fehér haj, kétoldalt felnyírva és fent hosszabbra hagyva, kettéfésülve, valamint világoskék szem és szögletes, art déco áll.

Egy pillanatra egy filmsztárra emlékeztem, de aztán rájöttem, másról van szó, úgy néz ki, mint a német sportolók, az árja félistenek, akiknek fényképei és rajzai néha megjelentek a képes újságokban. Egyszeremind volt valami finom, majdhogynem kislányosan ápolt a vonásaiban, valami, amit nem tudtam megnevezni, de amiről ma már tudom: egyszerűen a felsőbb néposztályok jellegzetessége, az élet kegyeltjeié.

– A bal sarokban, hölgyeim és uraim... – A műsorközlő szünetet tartott.

A zsidó tribün felmorajlott.

– A bal sarokban a Makkabi Varsó színében... – Újabb szünet.

Moraj. A műsorközlő elégedetten tekintett végig a tribünön. Több mint két és fél ezer néző jött el a meccsre.

– Jakub Szapiro!!! – bömbölte végül.

A zsidó szurkolókat szétvetette a lelkesedés, tapsoltak, kiabáltak, Szapiro nevét skandálták, a lengyel szurkolók visszafogottan ütötték össze a tenyerüket, a két boksztoló megállt egymással szemben. Felhangzott a gong, a terem elhallgatott.

Szép férfi volt, bár másképp, mint Ziemiński, mintegy búskomor szépség; valamivel alacsonyabb is, de egy nyolcvannál biztosan több, és nem olyan vékony, láthatóan nehezebb.

Arcvonásai kemények, durvák, orrán régi törés nyoma, de szép volt, még ebben a mulatságos, csillogó rövidgatyában, Makkabi feliratú, pántos tornatrikóban és zok-

nira emlékeztető sportpapucsban is, amellyel úgy tapogatta a kivilágított ringet, mint a törékeny jeget, könnyedén, bal-jobb, bal-jobb, olyan könnyedén, mintha nem is megtermett nehézsúlyú boksztoló lenne, kilencvenkét kiló tömör izom, kemény csont és pontosan annyi kemény hár a boksztoló rág széles öve fölött, hogy kitöltse a mellényt, ha majd öltönyre cseréli a szerelést.

Ziemiński nyolcvankilenc kilót nyomott, de kevesebbnek látszott, bőre alatt egy gramm zsír se, csak kemény munkával faragott izom, mint egy görög szobron.

Tisztán éreztem a zsidó boksztoló nyugalomát és magabiztosságát. Az örömet is éreztem, a borzongató örömet, amikor a nevé kiabálta a tömeg. Éreztem, ahogy szétárad benne a borzongás, mint a szexuális gyönyör, miközben skandálják:

– Sza-pi-ro, Sza-pi-ro, Sza-pi-ro!

Láttam, milyen nyugalommal viselkedik, milyen biztos a testében, mennyire uralja, mennyire engedelmeskedik neki ez a kisportolt, edzéseken kizsigerelt test, mintha belső rugóra járna, milyen lazán dolgozik a fejével és a karjával, mintha egy alacsony mennyezet gerendái alatt csúszkálna.

És hogy üt.

A lábából jön az erő. Lábfej, belső él, térd befelé, csupa ruganyosság, jobb ökle a kesztyűben a jobb állkapocsízületeit védi, a baloldaliakat a bal váll, könyök a test mellett. Amikor üt, minden bizonnyal az egész teste megfeszül egyetlen energia-kitörésben.

Bal csípője és válla forog, has- és háti- mai rángatják. A megránduló izmok össze-

húzzák a rekeszizmát, a bordáit, az ütésekért ezért sziszegés kíséri, amikor távozik a tüdejéből kipréselt levegő.

Bal lábfeje is forog, mintha csikket nyomna el, hirtelen előrelendíti a bal karját, mintha követ hajítana, ökle röptében elfordul, és rövidet csap, mint egy korbáccsal, majd rögtön visszatér, mintha egyetlen rugó volna.

Néha azonban nincs bandázsba kötve az ökle, nem védi kesztyű. Néha nem zsákot üt az ökle. Néha csontba ütközik a csont, fogak potyognak.

Néha így van. Néha így kell lennie.

Most viszont közelebb táncol Ziemińskihez, úszik a ringben, váltogatja a lábát, kicsit, mint Charlie Chaplin egy filmvígjátékban, odatáncol, baljával finoman paszkolva a levegőt, mintha a lukat keresné az ellenfelét körülvevő selyemgubóban.

Ziemiński válaszol, jól küzd, remek bokszoló, ma már tudom, mert akkor valószínűleg nem tudtam, azt hiszem, nem értettem a bokszhoz, néztem, és nem tudtam, mit látok, most viszont visszaemlékszem, ahogy akkor néztem, és azt hiszem, értő, elemző szemmel néztem őket, megláttam bennük mindent, amit csak a rutinos, avatott szem láthat. Talán nem az akkori, hanem a mai szemem az.

Tempósabban bokszoltak, mint ahogy a nehézsúlyú bokszolók szoktak. Ziemiński egyik gyors balütése elől (amit a másnapi újságban a Luxtorpedához¹ hasonlítanak) Szapiro egy fordulással kitér, de nem az elől lévő bal lábán, hanem a jobbon, s egy pillanatra balkezes pozíciót vesz fel, előretartva a jobbját, majd két gyors jobbst vág a meglepett Ziemiński arcába, felhasítva a bal szemöldökét. A Legia bokszolója azt sem tudja, mi találta el, de Szapiro hagyja, elugrik, egy méterrel odébb kienged, pedig a kötélre tolhatná Ziemińskit, egyenes ütések záporával árasztva el a fejét és a bordáit.

– Üsd ki, üsd ki...! – kiabál a segédje.

Szapiro most kiüthetné. De hagyja. Magabiztos, túl magabiztos. Eleresztí a füle mellett a segéd kiabálását. Még verekedni akar.

Harminchét éves. Már nem fiatal. II. Miklós cár alattvalójaként született a Nowolipki utca 23-ban, a 31-es lakásban, alig két kilométerre a helytől, ahol jelenleg küzd. A

születési okmányaiban az orosz Иакоб név szerepel, felesége (nincsenek összeházasodva, de azért a felesége) lengyel néven Jakubnak szólítja, vagy néha, mint az anyja, Jankievnek, zsidóul, a vezetéknev maradt ugyanaz, de nekem mindig Jakub volt, persze amikor már nem Szapiro úr.

Gyűlölettel néztem akkor, pedig még nem tudtam, hogy megölte az apámat. Csak annyit tudtam, hogy elvitte. Később tudtam csak meg az egészet, később szerettem meg Jakub Szapirót, és akartam Jakub Szapiro lenni, s valamelyest talán ő is lettem.

De az is lehet, hogy már tudom. Talán már tudok mindent.

Láttam, két nappal azelőtt, ahogy Szapiro kihúzza az apámat, Naum Bernsztajnt a lakásunkból a Nalewki és Franciszka ska utca sarkán lévő házban, a 26-os számú ház 6-os lakásából, vonszolja a hosszú szakállánál fogva, és káromkodik az orra alatt.

– Biz alejn sildig, di sojte ajno, di nariso frajer!² – mondja Szapiro, és rángatja apám szakállát.

Lent, az óriási Pantaleon Karpiński és a patkányképű Munja Weber kíséretében, akikről még írok, behajította apámat a Buick-ja csomagtartójába, és elhajtott.

Álltam a konyhában, ne moccanj, súgta az anyám, így hát nem moccantam, apám a szekrénybe búj, rögtön megtalálták, és kihúzták; amikor láttam, ahogy a szakállánál fogva kivonszolják a lakásból, váratlanul és öntudatlanul kiengedtem a hólyagom tartalmát, a húgyfolt gyorsan növekedett a gyapjúnadrágomon.

Szapiro megállt mellettem, nem eresztette el apám szakállát.

– Ne félj semmit, öcskös – mondta egész lágyan, nem számítottam ilyen lágyagra.

A jobb kézfejére, közelről láttam, halványkék vonallal egy kétélű kard és négy héber betű volt tetoválva: מוֹרֶה, (fordítva van a héber) mem, vav, vav és tav, jobbról olvasva, ahogy írják, ami héberül halált jelent.

Rávettem magam, próbáltam megütni. Azelőtt is szívesen verekedtem, zsidó és keresztény sráccal nagy csatákat vívtunk ököllel és kővel, mint a Pál utcai fiúk, egyik héder a másik ellen, egyik iskola a másik ellen, amíg el nem kergettek minket a rendőrök. Ahogy mindenki.

Szapiro azonban nem kamaszfiú volt. El-

hajolt gyerekes támadásom elől, felhúzta a szemét, meg sem ütött, csak ellökött, anyagiabált, leestem a padlóra az asztal és a kredenc közé, sírtam. Végig láttam az apus szakállát szorító kézre tetovált kardot és halált.

Akkor döntöttem el, hogy sosem lesz szakállam. Minden más jött magától. Elhátároztam, olyan leszek, mint ő.

Míg néztem Szapirót a bokszeccsen az Új Színházban, nem láttam a tetoválást, eltakarta a kesztyű, alatta a bandázs. Egyébként nem tudtam jól héberül, néha még ma is úgy érzem, nem tudok jól, nem tudom, kitalálnám-e, mit jelent a מוֹרֶה.

Noha azt hiszem, életemben először láttam bokszot, elragadtatással néztem. Már kiskoromban szerettem verekedni, verekedni annyit jelentett, mint új, másfajta zsidónak lenni, abból a világból valónak, amelytől apám és anyám tiltott, de amely ennek ellenére vonzott, noha nem sokat tudtam róla – a világból, amely nem fél a huzattól és friss levegőtől, amitől úgy rettegett a héderünk melamedje, a pajesz és tálesz nélküli világból. Szóval nézem.

Szapiro a súlya ellenére hallatlanul ruganyos; rogyasztva dolgozik Ziemiński körül, mintha keresné a lukat a magasabb bokszoló szoros védelmén, alacsonyan zár, jobb ökle a jobb melle mellett, a bal ugyanolyan magasságban előtte.

Azt hiszem, csak a háború után kezdték a bokszolók feljebb tartani a kezüket.

Szapiro végig dolgozik, mint akit felhúztak, bal, jobb, Ziemiński kevés testtűtését a könyökével blokkolja, a fejtűtések elől ügyesen és ruganyosan elhajol, mintha nem is nehézsúlyban, hanem harmatsúlyban bokszolna, és végig hátrál az ellenfele elől, hagyja, hogy az rátolja a kötélre.

Ziemiński, noha felszakadt szemöldöke vérzik, egyértelműen fölényben van. Végig támad, Szapiro csak védekezik, kitér, lezár, néha gyors balütéssel viszonz.

Olyan, mintha vesztesre állna, és erősen kívánom is, hogy veszítsen.

De teljesen nyugodt. Kitér, elugrik, a baljával mimel, játszik. Mintha nem is egy fontos meccsen bokszolna, hanem zsákra dolgozna. Játszik, lelazulva, és látja: Ziemiński, aki végül is tapasztalt ökölvívó, igen csak fél az ő nyugalmatól.

Nincs rettenetesebb ellenfél a ringben a nyugodt, magabiztos ellenfélnél. A legret-

tenetesebb arckifejezés, amit egy bokszoló ölthet, a mosoly.

Nekem azonban még mindig képtelenségnek tűnik, hogy a zsidó, aki elvitte az apámat, legyőzheti ezt a karcsú, szőke férfit a trikójára hímzett fehér-fekete-zöld Legia Varsó címerrel. Ziemiński nemcsak fizikailag, a kartávolsága és testmagassága miatt látszik fölényben lenni vele szemben, de azért is, mert ő otthon van, az ország tulajdonosainak és irányítóinak osztályába tartozik.

Lehetne akár munkás is, szegényebb, mint Naum Bernsztajn, aki már halott (habár ma már tudom, korántsem volt szegényebb), Legia-címeres, világos hajú óriásként mindig fölötté fog állni a Makkabi-trikós zsidó bokszolónak.

Akkoriban nem tudtam elképzelni, hogy egy zsidó legyőzhet egy keresztényt a ringben, pedig mi a grundon sokszor keresztény fiúkkal verekedtünk. Persze az más volt. De hát tizenhét éves voltam, csak a héder, a jesiva, a zsinagóga és az otthonunk világát ismertem.

Aztán megismertem az összes többi.

Ziemiński a kötélig tolja Szapirót, a lengyel nézők azt hiszik, annyi neki, a zsidó bokszoló azonban hirtelen hátrarepül, mintha a hátára akarna esni, a kötél kifeszül a teste súlya alatt, és kilövi, mint a kavicsot a csúzli – Szapiro tökéletes forgásban bukik Ziemiński erőteljes jobbegyenese alá, és alulról megüti egy hatalmas balhoroggal, belefördítve a még a ring rugalmas kötelétől indított ütésbe a vállát, csípőjét és kiegyenesített gerincét; az állon talált Ziemiński azonnal összecsuklik, s nagy robajjal a földre zuhan, mintha Szapiro megtalálta volna az állkapcsában a gombot, a kapcsolót, amivel le lehet oltani valakit, mint a villanyt.

Szapiro átugorja a földön fekvő ellenfelet, megy a sarkába. Ziemiński viszont nem fekszik nyugodtan, magán kívül ráng, mintha epilepsziás rohama lenne, szeme kifordulva, lábát és karját dobálja, mint az állat, ha vágják.

A nézők üvöltének, felugráltnak, a tömeg még iránytalan, csupán a meglepettségéből, a két percig sem tartó harc izgalmából fakadó érzelmei ezek; a következő pillanatban a lelkesedés irányt kap, már mindenki tudja, mi történt, a zsidó szurkolók örömujirogásban törnek ki, mintha ők maguk páholtak volna el minden lengyelt, aki valaha is ferdén nézett rájuk, a keresztény nézők zúgnak, felháborodva, hogy megzavarták a dolgok természetes rendjét.

A bíró odaugrik Ziemińskihez, rászámol, egyszersmind a pulzusát nézi; Szapiro pillantásra sem méltatja őket, sem a bírót, sem a kiüött, ájult ellenfelet.

Nem várja meg, amíg a bíró kimondja a végső „tízet” és integetni kezd – kiköpi a fogvédőt, és biccent a segéd felé a sötétkép pulóverben, mellén a lengyel betűkkel írt Makkabival.

A ringbe beugrik az orvos, megtapogatja a még mindig ájult, de már nyugodtan fekvő lengyel ökölvívó fejét.

Jakub segédje előhúzza a zsebéből a cigarettatárcáját, meggyújt egy szálat, és egyenesen bedugja a bokszoló szájába. Szapiro szippant néhányat, áthajol a kötélen, a segéd kiveszi a szájából a cigarettát, eloltja.

Ma már tudom, egyetlen más bokszoló sem engedte volna meg magának sem akkor, sem ma, hogy így viselkedjen, de tudtam, láttam: volt ebben a cigarettázásban, anélkül, hogy a kesztyűjét levenné, valami arrogáns nagyúri, s nagyon tetszett, mert még sosem láttam zsidót, aki ilyen nagyúri arroganciára vetemedett volna. Tudtam, hogy vannak ilyen zsidók, de még sosem találkoztam velük.

Tizenhét éves voltam akkor.

Tízéves koromban anyával leutaztunk nyaralni Świderbe. A holmink és apám, aki vigyázott rá, lovas kocsin, mi, anyával harmadosztályon, vonattal: Miedzeszyn, Falenica, Michalin, végül Świder. Ez volt az első nyaralásom, egyáltalán, életemben először jártam a városon kívül, és minden tetszett, különösen a nap: más volt, mint a vá-

rosban, nagyon megszerettem perzselő ragyogását, olyannyira, hogy még itt, a fehér házak között, az egészen más égbolt alatt, Izrael perzselő napja alatt is szerettem.

Anyával sétálni indultunk a fenyvesbe; végül leterített egy pokrócot, szendvicseket és csatos kupakú limonádét vett elő a kosárból, én szaladgáltam az erdőben, de óvatosan, nehogy szem elől veszítsem anyát. Tobozt gyűjtöttem. Egyszer felemeltem a fejem és láttam: egy világos hajú lány áll fölöttem, idősebb, keresztény lány, kék ruhája és két kis copfja volt.

– Jó napot – mondtam.

Fűjt, a szemét forgatta, sarkon fordult, és elfutott.

Rájöttem akkor, miért ment el. Nem akart semmilyen „jó napot”-ot hallani a pajszos zsidó kisfiútól.

Aztán rájöttem, bármilyen más okból is elmehetett, talán félt tőlem, nem érzett semmit, én meg csak hozzáköltöttem a többi.

Még később megértettem: nagyon is helyesen költöttem hozzá a többi.

Akkor, Świderben, míg tízévesen gyűjtöttem a tobozokat a fenyők között, éreztem és tudtam: nem akarom, hogy bárki is így nézzen rám, de nem tudom, fogalmam sincs, mit kezdenék ezzel, és zsidó kondícióm elválaszthatatlan részének tekintetem. Én már ilyen leszek, ilyen maradok, így gondoltam. Nem akartam ilyen lenni, nem akartam zsidó lenni, de úgy gondoltam, annak, hogy ne legyek zsidó, annyi a valószínűsége, mint hogy Tom Mix legyek, akinek néma lovas kalandjait mozgó mozisötét alagútjaiban láttuk, amelyek gyerekoromban még be-betértek világunk, a mi külön Varsónk udvaraira.

Körner Gábor fordítása

JEGYZETEK

- 1 Luxusgyorsvonat a 30-as években Lengyelországban.
- 2 Te tehetsz róla, te hülye, te naiv bolond! (jiddis)

Keresem azokat az osztálytársaimat, holokaust túlélőket,
akik az 1943-44-es tanévben a kapuvári polgári iskolába jártak.
Telefonszám: +36 30 829 5796

„OTT BUJKÁL VALAMELYIK FA MOGOTT”

Edelényi János filmrendezővel beszélget Szántó T. Gábor

Operatőr, rendező, 1948-ban született. Vizsgafilmje feltűnést keltett: egy besúgó költözik az író lakásába, akit megfigyel, és megkéri, hogy segítsen neki megírni róla szóló jelentéseit. 1976-ban egy betiltott József Attila-est és egy betiltott II. Richárd tévéjáték után emigrált Bécsbe Salamon Pál író barátjával, ahol sofőrként kereste kenyerét. Egy amerikai ügynök, világhírű írók, színészek és rendezők képviselője lehetőséget kínált nekik, de ők Izraelbe mentek, és filmes céget alapítottak.

A *tékozló apa* című filmben (1991, rendező Zsigmond Vilmos) társ-forgatókönyvíró Salamon Pállal és producer, a *Prima Primavera* (2009) ötletadója, társ-forgatókönyvírója és rendezője, és a nemrég itthon is bemutatott *Jutalomjáték* (2015) társ-forgatókönyvírója, rendezője.

A főiskolai évek meghatározóak a filmművészek számára. Makk Károly, Illés György, Szinetár Miklós voltak a vezető tanáraid, és, gondolom, Máthé Tibor operatőrrel, filmjeid állandó közreműködőjével is azóta tart szoros kapcsolatotod.

Meghatározó időszak volt, de Máthé Tiborral csak Magyarországra való visszatérésem után kezdődött az együttműködés. A közös iskola és annak hagyományai azonban az első pillanattól kezdve szoros kapcsolatot teremtettek közöttünk. Ráadásul a sors érdekes játéka, hogy Tibor a III. Richárd Fehér György rendező-operatőr barátommal forgatott vizsgafilmünk díszleteiben dolgozott operatőri gyakorlata során. Gyurival egy osztályba jártunk, a legjobb barátok voltunk, kivándorlásomig minden munkánkat közösen készítettük. Az író lakásába beköltöző titokszolga is egyszerre volt operatőri és rendezői közös munkánk. Amikor túléptük az időbeli korlátot, cinikusan felajánlottuk Makk tanár úrnak, hogyha óhajtja, a közepén lesz a főcím, és kiírjuk: ideáig rendezte Fehér, fényképezte Edelényi, s a végén fordítva.

A cenzurális nyomás volt az egyetlen ok, amiért

1976-ban úgy döntöttél, hogy emigrálsz? Salamon Pállal egy napon disszidáltatok, miután ő egy *Neue Zürcher Zeitung* interjúban azt mondta: nemhogy meghalni, élni sem érdemes a szocialista rendszerért.

A cenzurális nyomás másodlagos hatása késztetett távozásra. Sokkal inkább félttem magamtól, mint a rendszer-

Edelényi János a *Prima Primavera* forgatásán

Edelényi János
és Coco König

től. Az eljövetelem előtti utolsó munkám a II. Richárd film-változata volt, szintén Fehér Gyurival. Miközben a legnagyobb vágyam volt ebből filmet rendezni, úgy éreztem, hogy védjésként kaptam ezt a lehetőséget a sok elutasított, betiltott forgatókönyv fejében. Tudathasadásos élmény volt a forgatás. Rajongtam, hogy Jordán Tamással a címszerepben, Bástival, Kőmíves Sanyi bácsival, Lukács Sanyival és a Shakespeare színészként nem jegyzett, de ebben óriásit nyújtó Bujtor Pistával csinálhattam filmet, másrészt viszont árulónak éreztem magam, mert elfogadtam a kompromisszumot. Attól féltem, ha mindig kompromisszumot kötök az újabb lehetőségekért, hozzászokom, és már észre se fogom venni. Az akkori Drámai Főosztályon csupa megkeseredett embert láttam az önmegtagadások miatt. Nem akartam ilyenné válni.

Ért valamilyen hátrány, kellemetlenség zsidósággal kapcsolatban pályád magyarországi szakaszán?

Nem, soha.

Tényleg azért nem mentél Amerikába, mert Bécsben megnézted a *Száll a kakukk fészkére* című filmet, és úgy érezted, hogy Milos Forman már nem régi, saját stílusában rendez, és mert tartottál attól, hogy Amerikában is művészi kompromisszumokat kellene kötni, mint Magyarországon kellene, igaz, itt politikai, ott esztétikai okokból?

Így igaz. Aznap délután láttam a filmet egyedül egy moziban, amelynek estéjén találkoztam a nagyhatalmú ügynökkel, Robert Lantz-cal, aki többek között Formant is képviselte. De ez csak az igazság fele. A másik fele, hogy féltem Amerikától. Nemcsak művészi értelemben, hanem attól is tartva, hogy nagyon messzire kerülök Európától, a szerelmemtől, a családomtól, a barátaimtól. Én tényleg gyökértelennek éreztem magam Bécsben, hontalan útlevelemmel a zsebemben, és ezen a zöld kártya se segített volna Amerikában,

amivel nem hagyhattam volna el egy ideig az országot. Azért választottam Izraelt, mert ott újra „honos” lehettem. Már a repülőteret állampolgárként hagyhattam el, ami lehetővé tette, hogy az izraeli útlevelem birtokában rövidesen találkozam Bukarestben akkori és mai szerelmemmel: feleségemmel, édesanyámmal, édesapámmal, Fehér Gyurival és az öcsémmel. Bukarestben nem fenyegetett veszély izraeli útlevelemmel, hogy lecsuknak, Magyarországon viszont távollétemben két és fél éves börtönbüntetésre ítélték a hazatérés megtagadása miatt.

Korábban figyeltetek Izraelre, például a '67-es háborúra?

Én gyakorlatilag úgy nőtem fel, hogy nem tudtam Izraelről. Sokkal inkább gondoltam rá egy egzotikus, romantikus államként, mint a zsidóság hazájaként.

Izraelben filmes céget alapítottatok. A tékozló apáig közel tizenöt év telt el. Hogy tudtatok megélni addig?

Alig-alig. Dokumentumfilmeket, vállalati referenciafilmeket készítettünk, próbáltam kihasználni kettős képzettségemet, operatőr is voltam, rendező is. Egyemberes stáb voltam, így tudtam versenyezni más ajánlattevőkkel, de a feleségem nélkül nem ment volna. Nem fogadtam el az új bevándorlóknak szinte kötelezően felajánlott, az óhazában otthaggyottal egyenértékű állami állást, őt és öcsémet viszont biztattam, hogy fogadják el az izraeli iskolatelevízióban számukra biztosított munkát. Csodás karriert futottak be. A feleségem huszonöt éven át volt Izrael legnézettebb műsorának a producere. Öcsém, aki sajnos nemrég meghalt, a legismertebb hangmérnökévé vált, és a hangosztály vezetőjeként ment nyugdíjba.

A tékozló apa magyar-izraeli-amerikai koprodukciós film volt. Izraelben játszódik, egy magyar zsidó túlélő apa emlékének megidézésével, akit fia nem ismerhetett. Sztárokkal forgathattatok: Liv Ullmannnal, és a szerepéhez kevésbé passzoló Michael Yorkkal. Az üldözés elől bujkáló, majd családjához visszatérni nem tudó apához és későbbi feleségéhez való viszony játssza a fő szerepet a történetben. Hogy jött az ötlet és hogy jött létre ez a nagyszabású produkció?

Egy nap ünnepélyesen meghívtam Salamon Palit az irodánkkal szomszédos kávéházba, hogy bejelentsem, elég volt a kis dokumentumfilmekből, még ha volt is egy-két nagyobb lélegzetű köztük, csináljunk kisebb, koprodukciós nagyjátékfilmet. A nyolcvanas évek közepén még nem volt diplomáciai kapcsolat Magyarországgal, de már érezhető volt az olvadás, jöttek-mentek az alacsonyabb szintű küldöttségek. Bejutottam az akkor külügyminiszter Simon Pereszhez, megkérdeztem tőle, hallott-e már a „ping-pong-diplomácia”-ról. Biztosított róla, hogy igen. Kérdeztem, érdekében állna-e Izraelnek, hogyha én megpróbálkoznék egy magyar-izraeli koprodukció összehozásával. Miután rábólintott, én úgy éreztem, hogy nagyjából diplomáciai védeltséget élvezek,

1987-ben megpróbálkoztam visszajönni Magyarországra, hátha azóta elévült a börtönbüntetésem, és nem fognak letartóztatni, ha engem „Simon Peresz küldött”. Nem is esett bántódásom.

’87-’89 között megpróbáltam összehozni a szívemhez közelálló tárgyban egy filmet, amiből *A tékozló apa* lett, sokkal hollywoodibb és rosszabb változatban, mint ahogy azt elképzeltük. Szívhez szóló filmet szerettem volna csinálni Kern Andrással a főszerepben, ami sokkal jobban kifejezett volna engem, kettős kötődésemet a szülőhazámhoz és a választott hazámhoz. Valószínűleg a pártállam egyik utolsó rúgásaként, a már aláírt szerződést az én izraeli cégem és a Magyar Televízió között – amiben egy jelentősebb izraeli filmvállalat is szerepelt –, felrúgták, közölték, hogy a szerződés semmis és menjek a fenébe.

Csalódottan és dühösen Hollywoodba mentem, amiről azt se tudtam, eszik-e vagy isszák. Egyetlen embert ismertem még Pestről, egy fogadásról, Menahem Golan izraeli filmproducert, akkori nagymenőt. Előadtam a sztorit, mire megkérdezte, ki lesz a főszereplő. Éreztem, hogy azt nem mondhatom, hogy Kern Andris a Fürst Sándor utcából, mert ennek angol nyelvű filmnek kell lennie. Összezavarodtam, hirtelen egy színész neve se ugrott be, leszámítva Michael Yorkét, akit este, a szálloda televízióján, egy régebbi filmben láttam. Kinyögtem a nevét, mire mondta, nagyszerű. Na, gondoltam, ez nem a legjobb ötlet, mert Golanak híresen rossz ízlése van, de akkor már kitartottam. És nem bántam meg, mert Michael fantasztikusan kedves ember, jó volt vele dolgozni, de erre a történetre valóban nem volt szerencsés választás.

Miért Zsigmond Vilmos rendezte azt a filmet? Nem merült fel, hogy te légy a rendező?

Eredetileg nekem kellett volna rendeznem. Közösén írtuk Salamon Pállal, de az én történetem volt, és az egész hazatalálás-motívum, a zsidóság felfedezése, az én belső igazságom. De mivel Amerikában kellett igen nehéz körülmények között összeszednem másfélmillió dollárt privát emberektől, a dologhoz egyáltalán nem értve, mert rendező voltam, nem producer, ez olyan felelősség volt, hogy emellett nem mertem a rendezői felelősséget is vállalni. Ez utóbbit fájó szívvel ugyan, de átadtam Zsigmond Vilminek.

A zsidóság, a vészidőszak emlékezete, a zsidó karakterek szerepet játszanak *A tékozló apában* és a *Prima Primaverában* is, következő nagyjátékfilmemben, amire tizennyolc évet kellett várni *A tékozló apa* után.

Láthatóan fontos volt számotokra a téma, hiszen másodszor érintettétek.

A *Prima Primaverát* teljes egészében a sajátomnak érzem, bár Pali itt is közreműködött íróként. Fehér Gyuri elvesztéséhez kapcsolódik az ötlet, a temetése estéjén született. A sír, ami a film elején-végén keretbe foglalja a történetet, mint a filmbeli Gábor, Lukáts Andor apjának a sírja, valójában Fehér Gyuri sírja. A temetés estéjén, Kern, akivel közösen sirattuk, búcsúztattuk Gyurit, elmesélte, hogy egyszer, a temetőben járva, látott egy ötven körüli, valószínűleg nem teljesen ép figurát téblábolni egy nénikével. Andris érzése az volt, hogy a mama tanítja a fiát, hogy kell megtalálni a családi sírt. A film hangulata a temetést, a történet indítása pedig ezt a képet idézi vissza. És az egész mögött az áll, hogy nem hittem el, hogy Gyuri meghalhat. Gondoltam, biztos ott bujkál valamelyik fa mögött a csodás pesti zsidó temetőben, majd csúfondárosan előlép és megjegyzi, milyen idétlenül nézek ki kipában, meg az egész gyászoló tömeg. Gá-

bor a filmben úgy tartja, hogy akik meghalnak, a drága nagymama házában várnak rájuk, és majd újra találkoznak. Én ezt egy kicsit ma is így hiszem, így remélem.

A Michael York alakította sikeres színész csak neurotikus, de a Lukáts Andor alakította, szintén másodgenerációs karakter kissé fogyatékos, bár művészi kvalitásai – rajzol, zenél – kiemelkedőek. Mindkét karakter elárul. Mit sugall, hogy két korábbi filmében is ilyen figurák jelenítik meg a hozzád életkorban, helyzetükben közelálló szereplőket? A másodgenerációs élményanyag, túlélő családban felnőni, illetve túlélő szülőket elveszíteni különös teher?

Haumann Péter,
Brian Cox,
Edelényi János és
Coco König

Lukáts Andor és
Vesela Kazakova

Tudat alatt létező és szerepet játszó dolgok ezek, amiket említesz, de nem kerestem ezeket a témákat. Mindkét film önéletrajzi az érzések és a líraiság vonatkozásában, de a történetek szintjén nincs konkrét megfeleltethetőség. Nyilván olyan figurák, érzések, gondolatok népesítik be a filmeket, amelyek jellemzőek rám. Mindkét főszereplőben igyekeztem megrajzolni énem bizonyos vonatkozásait, ilyen módon kerülnek be a hangulatok, de nem tudatos a soá utóhatásainak, élményeinek használata.

Miért ez a sok idő a két film között? Milyen filmtervek nem jöttek össze közben?

Egy évtizedet fektettem A Sorel ház, majd a Sorel-trilógia, Salamon Pál művének először könyvként való megszületésébe, majd filmre vitelére. A könyvet sikerült lefordíttatni angolra, németre, héberre – e két utóbbi nyelven meg is jelent. Sok pénzt, időt, energiát, dramaturgi munkát fektettem bele, és szerettem volna belőle filmet csinálni. Nem jött össze, túl sok pénz kellett volna hozzá.

Új filmed, a Jutalomjáték, az öreg angol színész és ápolónője története, angol-magyar koprodukció. Egyöntetű szakmai és közönségsiker a morózus skót Brian Cox-szal és a tüneményes osztrák-magyar Coco Kőniggel a főszerepben, aki a színészet mellett New Yorkban tanul politológiát. Ennek alapötlete szintén édesapádhoz kapcsolódik.

Szüleim elváltak, apám Pesten élt, anyám szerencsére ma is él Tel Avivban. Apám életének utolsó szakaszában én ápoltam. Főkönyvelő volt, de elvetélt nagy színész. Gyerekkorom alapélménye volt, hogy apu A grófi szérűn-t szavalta, szerintem csodálatosan. Halálához közeledve csak a versek maradtak meg. Miközben nagy időket éltünk meg és közelkerültünk, mert, ahogy valaha én voltam valaha az ő csecsemője, végül ő vált az én csecsemőmmé. Sokat nevettünk, de egy vitapont volt köztünk: beszélni akart a társasház közgyűlésén, a „közönség” el-

ött. Le akartam beszélni, hogy ezt a szégyent ne érzük meg, amint zavarosan szónokol. Végül győzött. Belátam: mit nekem a társasház, ő az apám, s ha ő ezt akarja, akkor ez lesz. S habár kissé értelmetlenül sikeredett az utolsó, nagy, gyújtó hatású beszéd, de óriási tapsvihar köszöntötte, mert a dadogó szavak mögül is megértették, hogy búcsúzik.

Ez a film részben más szférában játszódik, mint korábbi munkáid: angol elitmilióben, bár itt is színész-művész közegben. Ez felszabadítóan hatott rád? A humor is ezért érvényesül könnyebben?

Azt hiszem, a humor része a világlátásomnak. Fehérrel megcsináltuk a *Volponét* Major Tamással a címszerepben, olyan óriásokkal, mint Básti, Bessenyei, Kállai Ferenc, vagy Rajz János. Megismertem a nagyságukat, a kicsinyességüket, otthon voltam ebben a közegben. A *Volpone* – sose gondoltam még bele – nagyon közel áll a Jutalomjátékhoz, mert egyszerre fergeteges komédia, de érinti a legmélyebb rétegeket is. Shakespeare-hez semmi esetre sem hasonlítanám magam, de az irodalmi alapélményeim hozzá és más hasonló nagyságokhoz kötődnek, Faustot is kellett rendeznem a főiskolán. Az olasz neorealista filmek állnak még nagyon közel hozzám. Azok a filmek, amiket én szeretek csinálni, valamiféle vigaszt is nyújtanak, miközben az élet sötét oldalát is megmutatják, például, hogy elveszítünk valakit. A vigaszhoz kell a humor, a magam életét is ezzel könnyítem meg.

Ha jól tudom, vagy két tucat ország vette meg a Jutalomjátékot, amelyben a magyar Mythberg Films is produceri feladatokat látott el. Ez segítheti a következő munkákat is. Milyen filmterveid vannak?

Két terven is gondolkodom. Mindkettő hollywoodi, de nem a szó stílár, hanem helyhatározói értelmében. Az első, a fontosabb, Kellner Sándor, Korda Sándor, vagy, ahogy a világban ismerik: Sir Alexander Korda életének egy nagyon fontos epizódját mutatná be. A Pusztatúr pástón született Kellner és a Duke of Marlborough leszármazott Churchill barátsága, amikor a II. világháború idején Churchill felkéri Kordát, hogy vegyen részt a világ megmentésében, és csináljon egy filmet, aminek egy fontos beszédét maga Churchill írja meg. Korda az általa gyűlölt Hollywoodba utazik, hogy Vivien Leigh és Lawrence Olivier közreműködésével létrejöhön a Lady Hamilton. Pearl Harbor mellett ez a film jelentősen hozzájárult, hogy a semleges Amerikát háborúba szólítsa Anglia mellett a nácik ellen. A film miatt és a brit titkosszolgálatnak tett szívességei miatt kapta meg Korda a lovagi címet a szórakoztatóipar emberei közül elsőként 1941-ben. A másik filmterv az én életutamhoz és hollywoodi kalandjaimhoz kapcsolódna. Most másoknak kell elhagyni a szülőföldjüket, családjukat, barátait és újrakezdeni az életüket. Talán vigasz és útmutatás lehetne ez a film.

A VALLÁS- VÁLTOZTATÁS ANATÓMIAJA

Konrád Miklós vaskos kötete a magyarországi – magyarországi zsidó – társadalomtörténet egyik fontos kérdésének a feldolgozását tűzte ki célul. A zsidók vallásváltoztatása – kitérése és áttérése – eddig sem számított ismeretlen kutatási területnek. Igaz, a kérdéskör komplex, számos tudományterülettel érintkező, a közép-európai kontextusra egyaránt figyelemmel levő vizsgálatára és különösképp monografikus feldolgozására eddig nem vállalkoztak. Amíg a kötet része döntően a vallásváltoztatás politika- és társadalomtörténeti körülményeit, jogtörténeti és statisztikai vonatkozásait, a vallásváltoztatással összefüggő politikai, publicisztikai és teológiai diskurzusokat, a szépirodalom reflexióit vizsgálja, addig a sodró lendületű második rész esettanulmányai a nyers számok mögött rejtőzködő emberi sorsokat elemzi, illetve a konvertiták áttérés utáni helyzetét mutatja be. A monográfiához rendkívül imponáló terjedelmű és mélységű jegyzetapparátus, illetve forrás- és irodalomjegyzék párosul.

A címben szabott időkeretekkel ellentétben a kötet – megjegyzem: helyesen – valamelyest tovább is megy az első világháború kitörésénél, hiszen miként *Tolnay Károly*, a majdani világhírű művészettörténész esetében, az első világháború alatti vallásváltoztatásokat is bevonja a vizsgálódásba.

A kötet alapkérdései legfőképp arra irányulnak, hogy vajon

mik lehettek az okai, illetve céljai a zsidók vallásváltoztatásának?

Magától értetődően másféle okai és céljai voltak a zsidók körében bekövetkezett konverzióknak, mint pl. a katolikus – protestáns relációban végbemenő áttéréseknek. Nyilvánvaló továbbá, hogy az indító kérdésekre koronként, társadalmi helyzettől, de még lakhelytől függően is más és más válaszokat kapunk. Eltérő motiváció vezérelte az emancipáció előtti, illetve az emancipáció utáni

korok zsidó konvertitáit. Nagy érdeme a feldolgozásnak, hogy a 19. sz. második felétől a jellemzően az urbanizált neológ zsidóság körében bekövetkező vallásváltoztatásokat elözmódító, illetve befolyásoló körülmények mögé – az „okok” közé sorolva a vallási közömbösséget, a közösségi kötelékek lazulását, a nyelvi és kulturális adaptációt kifejező akkulturációt, a liberális emancipáció ellenhatásaként megjelenő és antijudaista elemeket magába ötvöző antiszemitizmust, a társadalmi szegregáció esetköreit, valamint a vallási meggyőződést; míg a „célok” oldalán jellemzően a társadalmi érvényesülés előzmódítása, illetve a vegyes házasság kötése szerepel – mindig odarendeli az egyént is. Erőfeszítő kutatómunka eredményeként kapjuk meg a kötet harmadik fejezetében a statisztikai adatsorok mögött rejtőzködő vallásváltoztató zsidók profiljait. E kutatómunka elsősorban a személyes jellegű források – levelek, naplók, visszaemlékezések, publicisztikai és szépirodalmi művek – alapján alkotta meg a különböző profilokat. A közelképek megrajzolását nyilvánvalóan befolyásolta a vallásváltoztatók relatíve magas száma, időbeli és térbeli szóródása, továbbá az a körülmény is, hogy személyre szabott források leginkább a vallásváltoztatók meghatározott társadalmi csoportjai (nagypolgárság, nagyburzsoázia, értelmiségiek) vonatkozásában maradtak csak fenn, ami az áttérők összlétszámának csupán a töredékét jelentette.

A jogtörténet iránt érdeklődőknek különösen hasznos az az összeállítás, amely a kitérésre, illetve áttérésre vonatkozó állami szabályozást mutatja be. Ebből a részből – többek között – a szabályozás fehér foltjaira is fény derül. Két esetkörre is gondolhatunk: a 7-18 év közötti kiskorúak ki- illetve áttérését csak gyámhatósági engedély mellett lehetővé tevő jogi szabályozásra, illetve az ennek ellenére mégis bekövetkező – ám szankciót maga után nem vonó – vallásváltoztatásokra; valamint a nem szabályszerűen végbemenő – tehát nem érvényes – kitéréseket követő áttérésekre.

Konrád Miklós:
Zsidóságon
innen és túl.
Zsidók
vallásváltása
Magyarországon
a reformkortól
az első
világháborúig.
(MTA Bölcsészet-
tudományi
Központ Történet-
tudományi
Intézet,
2014. p. 1-670.)

A monográfia súlypontilag a főváros, érintőlegesen egyes vidéki nagyvárosok (Szeged, Arad, Pécs) akkulturált, a judaizmus normáihoz és hagyományaihoz többnyire már lazán, vagy egyáltalán nem kötődő – neológ, vagy teljességgel szekularizált – rétegeiből kikerülő vallásváltoztatásokra, illetve vallásváltoztatókra koncentrált. A korabeli közeleti diskurzusok rekonstruálása során a kötet nagymértékben támaszkodott a különböző zsidó, illetve felekezeti kiadványokra és sajtóorgánumokra is: pl. az Egyenlőségre, a Magyar Zsidó Szemlére, a Magyar Izraelre, a Hitközségi Szemlére, a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjére. A felekezeti sajtó olyan ablakot tár az olvasó elé, amelyen keresztül

betekinthet a neológ zsidóság hétköznapijaiba.

A vallásváltoztatásokkal összefüggésben felvillannak – egyebek mellett – a vallástalanodással, a vallásoktatással, az ifjúsági istentiszteletekkel összefüggő dilemmák, illetve a kedvezőtlen folyamatok megállítása érdekében megfogalmazott javaslatok is.

A századforduló vallásváltoztatásaira vonatkozó statisztikai források – a Központi Statisztikai Hivatal adatai mellett – javarészt szintén fővárosiak. A kötet primer forrásként a Pesti Izraelita Hitközség korábban nem kutatott kitérésí jegyzőkönyveire, valamint a lipótvárosi római katolikus plébánia keresztelési jegyzőkönyveire, illetve egy korábbi időszakra vonatkozóan a Kálvin téri református gyülekezet szakirodalmilag feldolgozott anyakönyveire támaszkodott. Ezen források közül – a disszertációban jelzett fogyatékok ellenére is – a Pesti Izraelita Hitközség kitérésí jegyzőkönyvei a legérdekesebbek. Mindenképp üdvös volna a jövőben a fellelhető kitérésí és betérsí jegyzőkönyvek, keresztelési anyakönyvek minél teljesebb körű – nem csak reprezentatív – feldolgozása és értékelése. Gyökeresen új eredményeket nyilván nem kapunk, de tovább árnyalhatja az eddigi ismereteket.

„Az áttérés útjai” című fejezet félszáz portréja elemzi a vallásváltoztatás útjára lépő személyeket, illetve családokat. Az áttérésnek – a valóságban többnyire a kitéréssel kombinált áttérésnek – nagyon sok útja volt lehetséges, hiszen sokféle motiváció vezethette a kitérőket a keresztvíz alá. Számomra ez a kronologikusan négy részre osztott fejezet volt a disszertáció legizgalmasabb, legelevenebb és legtanulságosabb fejezete, hiszen jól ismert és eddig kevésbé ismert sorsokat és életutakat villantott fel a szerző.

A kötet összegzésének is tekinthető, „Az áttérés után” című fejezet

a vallásváltoztatás sikereiről, illetve kudarcairól számol be.

Az eredményesség, vagy eredménytelenség lemérhető rövidtávon, a vallásváltoztató szemszögéből; és hossz-

szabb távon, a következő generációk sorsán keresztül is. Magától értetődő, hogy a perspektíva szükségszerűen túlmutat Magyarország első világháború végén bekövetkező összeomlásánál. Noha a kötet szerzője a dualizmus vonatkozásában úgy vélekedett, hogy a vallásváltoztatás inkább több előnnyel, mint hátránnyal járt, az 1903-ban ki- illetve áttért *Fellner Frigyes* – az MTA rendes tagja, a felsőház tagja – 1944-es tragédiáját bemutató nem rejtette véka alá a következő korszakról alkotott értékítéletét sem. Fellner mauthauseni éhhalála ugyanis bármennyi bekezdésnél is többet árul el a vallásváltoztatás „eredményességéről”.

Aki átlapozza Konrád Miklós monográfiát, egészen biztosan másként fog vélekedni a reformkor és az első világháború közötti időszak magyarországi, illetve magyarországi zsidó társadalomtörténetének jó néhány kérdéséről, mint annak előtte. Árnyaltabb képet alkothat magában a liberális emancipáció jogi, politikai kereteiről és gyakorlatáról, a társadalmi befogadás karakteréről. Megtapasztalhatja, hogy a paradoxonok a történelem szükségszerű velejárói. Miként is írta Herczeg Ferenc a 20. század első éveiben megjelenő *Andor és András* című regényében: „Egész Magyarország liberális, de azért senki ki nem állhatja a zsidót. A zsidó maga sem”.

Reméljük, hogy Konrád Miklós egyik következő nagy irodalmi vállalkozása az 1918/1919 utáni negyed évszázad feldolgozása lesz, hiszen az 1918-as korszakhatárnál mindenféleképp érdemes továbblépni. Nemcsak a gyökeresen megváltozott kor politikai és társadalmi kihívásai miatt, amelyek új kontextusba helyezték magát a vallásváltoztatást is, hanem amiatt is, mert az 1918/1919 előtti vallásváltoztatások hatásaival a két világháború közötti időszakban kellett szembesülni. Egy fanyar történettel szeretném érzékeltetni e tragédiába torkolló korszakot. Az anekdotát a konvertita költő-hírlapíró, *Kemény Simon* 1942. május 15-i naplóbejegyzése örökölte meg. A „*vakbuzgó katolikus*” *Kornfeld Mór*ic báró egy vacsorán a zsidósághoz szenvedélyesen ragaszkodó *budai Goldberger Leó* asztal-szomszédja volt. Kornfeld a vacsora egész ideje alatt a katolicizmus magasztosságáról magyarázott Goldbergernek, aki „türelmesen és szórakozottan” hallgatta barátját. A búcsúzkodás alkalmával Kornfeld így szólt Goldbergerhez: „*Térj meg Leó, míg nem késő, mert borzasztó sors lesz, hogy elkárhozol a másvilágon*”. Ennél a mondatnál Goldberger már cserbenhagyta a türelme és rákiáltott Kornfeldre: „*Aber lass mich in Ruh, du messüge Jud!*” – s ezzel mérgeesen otthagya Kornfeldet. Eddig a történet. Nem egészen két esztendő múlva mindketten Mauthausenbe kerültek. Kornfeld Móric utóbb semleges országba kerülve túlélte a háborút, Goldberger Leó azonban néhány nappal a felszabadulás után meghalt. A naplóíró Kemény Simont pedig budai háza kertében lötték agyon a nyilasok alig két héttel Buda felszabadítása előtt.

Schweitzer Gábor

FOGSORRÖGZÍTÉS

MINI IMPLANTÁTUMOKKAL

Több évtizedes tapasztalattal rendelkező amerikai rendszer
a fogprotézisek gyors és hatékony rögzítésére:

- minimális és egyszeri beavatkozás
- stabilan ülő fogsor
- kedvező ár
- akár a régi protézis felhasználásával is
- azonnali terhelhetőség
- nem kell többé fogszoragasztó

VÉGRE NYUGODTAN BESZÉLHET, MOSOLYOGHAT ÉS EHETI KEDVENC ÉTELEIT - AKÁR MÁR A JÖVŐ HÉTEN!

Az Ön megoldása:

Dr. Faluhelyi Péter fogszakorvos, implantológus

Master of Oral Medicine in Implantology

Rendelő a Margit híd pesti hídfőjénél, a Pozsonyi út elején

Bővebb információért itt:

06/1 239 2083

06/20 929 0701

www.drfuluhelyi.com / www.fogsorrogzites.hu

IMPLANTÁCIÓS SEBÉSZET
ÉS PROTETIKA EGY KÉZBEN

SCHILLER SZERVIZEK BUDAPESTEN, 5 HELYEN!

ISO 9001:2009 SZERINT TANÚSÍTVÁ

**Márkaszervizek és típustól
független szervizszolgáltatások;
több, mint 25 éves tapasztalattal!**

IV. ker., Főti út 143.
IV. ker., Külső Váci út 20.
XIII. ker., Váci út 113.

XIV. ker., Tengerszem u. 59/A.
XV. ker., Szentmihályi út 142.

MEGJELENT ZÁVADA PÉTER
"RONCS SZÉLÁRNYÉKBAN"
CÍMŰ ÚJ VERSESKÖTETE!

IDŐPONT: NOVEMBER 24., 19:00
HELYSZÍN: KŐLEVES (1075, BUDAPEST, KAZINCZY UTCA 41.)
JEGYÁR: 1500.- FT

BLUES SZÉLÁRNYÉKBAN

ZÁVADA PÉTER ÉS RATKÓCZI HUBA ZENÉS IRODALMI ESTJE.
A BLUES GYÖKERŰ PSZICHEDELIKUS ZENE KEVEREDÉSE
A KORTÁRS IRODALOMMAL.

6

BUDAPESTI ZSIDÓ és IZRAELI FILMFESTIVÁL

2017.
11.29.
12.03.

MŰVÉSZ MOZI / PUSKIN MOZI

A jegyek kaphatók 2017. november 16-tól:
www.muveszmozi.hu / www.puskinmozi.hu

ZSIFI www.zsifi.org

szervezők:

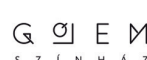

kiemelt partnerek:

partnerek:

BUDAPESTFILM ZRT.

Minősített Európai Fesztivál

médiapartner:

